

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ



ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΘΕΜΑΤΑ ΙΣΟΤΗΤΑΣ (Κ.Ε.Θ.Ι.)

Η ΣΕΞΟΥΑΛΙΚΗ ΠΑΡΕΝΟΧΛΗΣΗ ΣΤΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Επιστημ. Υπεύθυνοι:

Αναπλ. Καθ. Β. Αρτινοπούλου

Αναπλ. Καθ. Θ. Παπαθεοδώρου

Συντονισμός έρευνας:

Μ. Παπαγιαννοπούλου

Ερευνητική Ομάδα:

Στ. Παπαμιχαήλ

Δρ. Ε. Σπυριδάκης

Κ.Ε.Θ.Ι. 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία: Η ανθρωπολογική θεώρηση
2. Η Κοινωνιολογική θεώρηση της σεξουαλικής παρενόχλησης
 - 2.1. Η προβληματική και η εξέλιξη του ορισμού της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία
 - 2.2. Παραδείγματα περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης
 - 2.3. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της σεξουαλικής παρενόχλησης
 - 2.3.1. Το βιολογικό μοντέλο
 - 2.3.2. Το κοινωνικο-πολιτισμικό μοντέλο
 - 2.3.3. Το δομικό μοντέλο
 - 2.3.4. Η φιλελεύθερη οπτική
 - 2.3.5. Η νομική θεώρηση
 - 2.4. Μύθοι που συνδέονται με τη σεξουαλική παρενόχληση
 - 2.5. Επισκόπηση των ερευνών
 - 2.6. Χαρακτηριστικά του δράστη και του θύματος σεξουαλικής παρενόχλησης
 - 2.7. Οι συνέπειες για τα θύματα και την επιχείρηση
3. Η εγκληματολογική θεώρηση
 - 3.1. Το ζήτημα του ορισμού
 - 3.2. Το ζήτημα της ποινικοποίησης
 - 3.3. Η θέση της φεμινιστικής εγκληματολογίας
4. Νομική θεώρηση. Πρόταση Ποινικοποίησης της Σεξουαλικής Παρενόχλησης στην Εργασία
 - 4.1. Το ισχύον καθεστώς κατά τον Ποινικό Κώδικα
 - 4.2. Πρόταση ποινικοποίησης της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία

II. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Αντικείμενο και στόχοι της έρευνας
2. Μεθοδολογία και στάδια της έρευνας
 - 2.1. Δείγμα
 - 2.2 Μέθοδος της έρευνας
 - 2.3 Εργαλείο της έρευνας
3. Επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων
4. Μεθοδολογικές δυσχέρειες

III. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

IV. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο αποτελεί σχετικά νέο όρο, ο οποίος περιγράφει ένα ιδιαίτερα σοβαρό φαινόμενο. Οι παράμετροι που συνιστούν και προσδιορίζουν την εννοιολογική κατασκευή του όρου μεταβάλλονται στο χώρο και το χρόνο, καθώς διαπερνώνται από τις εκάστοτε ιστορικές, πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικο-οικονομικές συγκυρίες. Κατά συνέπεια, δεν καθίσταται εφικτός ο προσδιορισμός του όρου με όρους καθολικούς ή μετρήσιμους.

Η κατά το δυνατόν πληρέστερη προσέγγιση του φαινομένου –η οποία το καθιστά πρωτίστως κοινωνικό πρόβλημα- προσδιορίζει το τελευταίο ως μια κατά το μάλλον ή ήττον επαναλαμβανόμενη πρακτική που αποτελεί έκφραση ιδιότυπων μορφών ιεραρχίας και κυριαρχίας, κατά τις οποίες το θύμα της σεξουαλικής παρενόχλησης υφίσταται διασυρμό της προσωπικότητάς του με σημαντικές ψυχολογικές συνέπειες. Επιπρόσθετα, οδηγεί αφενός στην επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών και σχέσεων και αφετέρου στη μεταξύ των φύλων ανισότητα ως προς τα εργασιακά δικαιώματα, καθώς, κατά κανόνα, οι περισσότεροι και άμεσα πληττόμενες είναι οι γυναίκες.

Μόλις πολύ πρόσφατα η σεξουαλική παρενόχληση στον εργασιακό χώρο αναγνωρίστηκε ως πρόβλημα που απαιτούσε την εξεύρεση τρόπων αντιμετώπισής του. Η πρώτη απόπειρα διαμόρφωσης ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της σεξουαλικής παρενόχλησης έγινε το 1975 και αφορούσε σε συμπεριφορές, οι οποίες προκαλούσαν στο θύμα ενόχληση, αμηχανία και δυσαρέσκεια αναφορικά με το εργασιακό του περιβάλλον. Η αρχική απόπειρα προσδιορισμού της έννοιας διευρύνθηκε κατά τα επόμενα χρόνια σε τρία κυρίως σημεία:

- α) Αναγνωρίστηκε ότι συμπεριφορές που συνιστούν σεξουαλική παρενόχληση είναι τόσο σοβαρές, που δεν χρειάζεται η επανάληψή τους για να θεωρηθούν ως τέτοια.
- β) Οι μεταγενέστεροι ορισμοί συμπεριέλαβαν και τον όρο «παρενόχληση βάσει φύλου».
- γ) Η σεξουαλική παρενόχληση ως πρακτική διαποτίστηκε από τη φεμινιστική και κοινωνικο-πολιτισμική ερμηνείας του φαινομένου, κατά την οποία η πρώτη συνιστά έκφραση της άνισης κατανομής της εξουσίας σε κοινωνικό επίπεδο.

Το φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας έχει αποτελέσει σε σημαντικό βαθμό αντικείμενο ερευνών και μελετών κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και σε χώρες της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης.

Αντίθετα οι ερευνητικές προσπάθειες μελέτης και καταγραφής του φαινομένου είναι εξαιρετικά περιορισμένες στις χώρες της Νότιας Ευρώπης, με εξαίρεση την Ιταλία.

Κατά τη δεκαετία 1987-1997 διεξήχθησαν 74 συνολικά έρευνες με ποσοτική και ποιοτική προσέγγιση του φαινομένου σε 11 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από τις οποίες προκύπτει ότι το 30% με 50% των εργαζομένων γυναικών έχουν υπάρξει τουλάχιστον μία φορά θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας τους. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες αγγίζει το 10%. Στις μισές περίπου περιπτώσεις ο δράστης της παρενοχλητικής συμπεριφοράς ήταν ομοβάθμιος με το θύμα, ενώ στο 30% των περιπτώσεων ο δράστης ήταν προϊστάμενος, ή ιεραρχικά ανώτερος. Στην Ελλάδα η μελέτη της σεξουαλικής παρενόχλησης δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο επισταμένης ανάλυσης και διερεύνησης. Διαθέσιμα στοιχεία και δεδομένα έχουν παραχθεί από το Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Πατρών, σύμφωνα με τα οποία προκύπτει ότι το 66.7% των γυναικών έχει δεχτεί τουλάχιστον μία φορά κάποια μορφή σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο.

Η παρούσα επιδημιολογική έρευνα αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη απόπειρα καταγραφής και μελέτης του φαινομένου της σεξουαλικής παρενόχλησης σε εθνικό επίπεδο, καθώς έχει ως αντικείμενο την καταγραφή της συχνότητας εμφάνισης της τελευταίας στον εργασιακό χώρο με θύματα τις γυναίκες. Επιπρόσθετα, εστιάζεται στην περιγραφή του φαινομένου, στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του, καθώς και στη σχέση μεταξύ δράστη και θύματος παρενόχλησης.

Επιμέρους στόχοι της έρευνας αποτελούν:

- α) η μελέτη του είδους της παρενόχλησης που υφίστανται οι γυναίκες,
- β) η καταγραφή των παραμέτρων που φαίνεται να ενοχοποιούνται στην εμφάνιση του φαινομένου,
- γ) η διερεύνηση της στάσης και της αντίδρασης των γυναικών απέναντι στη σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία.
- δ) η παρουσίαση προτάσεων ποινικοποίησης της εν λόγω συμπεριφοράς σχετικά με την ανάπτυξη της πρόληψης και την αντιμετώπιση του φαινομένου στο πλαίσιο σχεδιασμού και εφαρμογής ενεργητικών πολιτικών για την προώθηση της ισότητας των δύο φύλων.

Πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν 1200 ενήλικες, εργαζόμενες γυναίκες, ηλικίας 18 ετών και άνω, σε πανελλαδική κλίμακα. Για τη συλλογή των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος των δομημένων συνεντεύξεων με συμπλήρωση ερωτηματολογίου μέσης διάρκειας 30 λεπτών. Τέλος, η επεξεργασία των στοιχείων της έρευνας πραγματοποιήθηκε με το στατιστικό πακέτο SPSS – V. 11.

Στα κεφάλαια που ακολουθούν γίνεται προσπάθεια να προσεγγιστεί το φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης δι-επιστημονικά, λαμβάνοντας υπόψη την ανθρωπολογική, κοινωνιολογική και εγκληματολογική διάσταση του υπό εξέταση ζητήματος. Ειδικότερα, στα πρώτα κεφάλαια που άπτονται της θεωρητικής κάλυψης της σεξουαλικής παρενόχλησης, θα εξεταστούν: α) η προβληματική που αναπτύχθηκε σχετικά με τον όρο και η εξέλιξη του τελευταίου ως εννοιολογική κατασκευή, β) παραδείγματα παρενοχλητικής συμπεριφοράς, γ) οι μύθοι που επικρατούν σχετικά με το φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης, δ) τα χαρακτηριστικά του θύτη και του θύματος, ε) οι συνέπειες της πράξης σε ατομικό και εργασιακό επίπεδο και στ) η νομική θεώρηση του φαινομένου και η ποινικοποίησή του.

Επιπρόσθετα, παρατίθεται η μεθοδολογία της έρευνας λεπτομερώς, με καταγραφή των ερευνητικών δυσχερειών που προέκυψαν κατά τη διαδικασία. Ακολουθεί η επεξεργασία και η ανάλυση των δεδομένων και η παράθεση των κύριων ευρημάτων της μελέτης, με ποσοτική και ποιοτική ανάλυση.

I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία: Η ανθρωπολογική θεώρηση

Το αντικείμενο της παρούσας έρευνας αφορά στο φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης στους χώρους εργασίας. Η τελευταία, ως αντικοινωνική συμπεριφορά παραβιάζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την αρχή της ίσης μεταχείρισης αλλά και θεμελιώδη δικαιώματα του ατόμου στον τομέα της εργασίας. Στο βαθμό που το φαινόμενο αυτό συνιστά μια επαναλαμβανόμενη πρακτική ως έκφραση ιδιαίτερων μορφών ιεραρχίας και κυριαρχίας, αποτελεί κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο εκβάλλει σε διασυρμό της ανθρώπινης προσωπικότητας, σε επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών και σχέσεων, σε ψυχολογικές καταπτώσεις και τέλος στην έμφυλη ασυμμετρία στα εργασιακά δικαιώματα, στο μέτρο που, κατά κανόνα, οι περισσότεροι και άμεσα πληττόμενες είναι οι γυναίκες.

Σε διεθνές επίπεδο, ο όρος σεξουαλική παρενόχληση, ως η αρνητική συνδήλωση μιας δυσμενούς κοινωνικής μεταχείρισης και ανεπιθύμητης συμπεριφοράς, εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στις Η.Π.Α και αντιστοίχως στην Ευρώπη και πιο συγκεκριμένα στο Ηνωμένο Βασίλειο στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Το διάστημα εκείνο πραγματοποιήθηκαν και οι πρώτες προσπάθειες εντοπισμού του ενδιαφέροντος και ανάλυσης του προβλήματος, καθώς επίσης και της κοινωνικής ευαισθητοποίησης για ένα μη αναγνωρισμένο πρόβλημα. Οι απόπειρες αυτές συνέβαλαν αποφασιστικά στη διενέργεια ελέγχων, στην εξέταση συγκεκριμένων περιστατικών και τέλος στη συστηματική συγκέντρωση στοιχείων.

Σε γενικές γραμμές, η συζήτηση που επακολούθησε εμπλουτίστηκε με περισσότερα δεδομένα για τη φύση και την προέλευση του προβλήματος, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την κατάθεση και δημοσιοποίηση των μαρτυριών από θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης, ανέδειξε το εύρος των ορίων του ζητήματος ως φαινόμενο που προσβάλλει την ανθρώπινη υπόσταση και αξιοπρέπεια και κυρίως έγινε συνείδηση ότι η σεξουαλική παρενόχληση είναι κάτι παραπάνω από ένα απλό και δεδομένο θέμα, είναι κατά βάση σχέση ιεραρχίας και προσβολής της σεξουαλικής αξιοπρέπειας και ελευθερίας του ατόμου.

Το εν λόγω φαινόμενο και η σταδιακή του ανάδυση μέσα από τις δομές σιωπής στις οποίες εντάσσεται, ενέχει δύο σημαντικές διαστάσεις. Η πρώτη αφορά στον έμφυλο καταμερισμό εργασίας στις κοινωνίες του Δυτικού κόσμου και η δεύτερη,

κατά παράφραση του όρου της Μ. Παντελίδου–Μαλούτα¹, στο φύλο της εργασίας. Στους περισσότερους κοινωνικούς σχηματισμούς ενυπάρχει η έννοια του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας στα πλαίσια της γενικότερης οργάνωσης της κοινωνίας, έννοια που νομιμοποιείται και θεμελιώνεται μέσα από και επάνω σε ιδεολογικές και πολιτισμικές κατασκευές². Ειδικότερα, στις αναπτυγμένες κοινωνίες εξακολουθεί να επικρατεί ακόμα η αντίληψη ότι το φύλο υπάρχει σε δεδομένη αναλογία και αντιστοιχία με τους φυσικούς κανόνες και, κατά συνέπεια, η αναλογία αυτή υπαγορεύει στάσεις, συμπεριφορές, ηθικούς κώδικες και συγκεκριμένες ικανότητες. Ως εκ τούτου, οι γυναίκες και οι άντρες προορίζονται, μέσω μιας βιολογικοποιημένης γενίκευσης, να ασχολούνται με επιμερισμένες αρμοδιότητες, οι οποίες θεωρούνται εξ' ορισμού νομοτελειακές, μόνιμες και κυρίως ως προκύπτουσες από τις «ανάγκες» της κοινωνίας.

Η ανθρωπολογία των φύλων, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια μέσα από τη συνάντηση της αμερικανικής πολιτισμικής ανθρωπολογίας με την ευρωπαϊκή κοινωνική ανθρωπολογία³, ανέδειξε ότι η πολιτισμική και κοινωνική σημασία των κατηγοριών άντρας – γυναίκα ποικίλει όχι μόνο από κοινωνία σε κοινωνία, αλλά και εντός της ίδιας καθώς και ότι αφορά, οργανώνει και περιγράφει κοινωνικές σχέσεις παρά διαφοριστικές και διπολικές επικράτειες. Υπό την έννοια αυτή, ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας εντάσσεται στην αναλυτική κατηγορία του κοινωνικού φύλου και όχι στην ανδροκεντρική αναπαράσταση του βιολογικού φύλου.

Η Δαρβινικού χαρακτήρα βιολογικοποίηση του φύλου αποδίδει και δημιουργεί ρόλους αποκρύπτοντας τη διαφορετικότητα, την ποικιλομορφία καθώς και την αντίσταση που ενυπάρχει στις κοινωνικές σχέσεις. Στο πλαίσιο αυτό, το περιεχόμενο της σημασίας της οικογένειας στις Δυτικές κοινωνίες βασίστηκε ιστορικά στον διαχωρισμό μεταξύ του κόσμου της εργασίας και του κόσμου της εστιακής ομάδας. Ο πρώτος αντιπροσωπεύει το δημόσιο χώρο, τον οποίο κατέχουν οι άνδρες και ο δεύτερος τον ιδιωτικό όπου η γυναίκα, λόγω της ταύτισής της με τις λειτουργίες της φύσης (αναπαραγωγή, ανατροφή, σωματικές λειτουργίες), δρα «δικαιωματικά». Ο δημόσιος χώρος θεωρήθηκε ως το πρωταρχικό πεδίο παραγωγής κουλτούρας (βιβλία, τέχνη, μουσική, επιστήμη) και άρα ως περισσότερο παραγωγικός από τον αντίστοιχο ιδιωτικό⁴, όπου τα καθήκοντα της γυναίκας είναι «συγκεκριμένα», πιο «εύκολα» και κοινωνικά αιτιολογημένα, στο μέτρο που αντανακλούν τους κανόνες

¹ Παντελίδου-Μαλούτα Μ., Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα, Αθήνα, Σαββάλας, 2002.

² Narotzky S., *New Directions in Economic Anthropology*, London, Pluto Press, 1997.

³ Παπαταξιάρχης Ε., Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας, στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

⁴ Martin E., *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*, Milton Keynes, Open University Press, 1989.

λειτουργίας του φυσικού και κοινωνικού κόσμου. Με το διαχωρισμό αυτό, ωστόσο, ο άνδρας ταυτίστηκε πολιτισμικά με την αξία της προόδου και της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας, ενώ η γυναίκα με τις εξαρτημένες σχέσεις στην οικογενειακή σφαίρα και άρα θεωρήθηκε ως κατώτερη κοινωνικά.

Ακριβώς επειδή ιστορικά η εργασία θεωρήθηκε ότι συνεπάγονταν και μια προσπάθεια ελέγχου της φύσης, το γυναικείο φύλο αναγνωρίστηκε ως ένα από τα δεδομένα μέρη της και, κατά συνέπεια, ως κυριαρχούμενο. Ωστόσο, το γεγονός αυτό, πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε μια από τις δικαιολογίες για τον εγκλεισμό της γυναίκας στη σφαίρα του ιδιωτικού ή για την ταύτιση της με τη βιολογική αναπαραγωγή της κοινωνίας, δεν είναι πάντα δεδομένο. Ιστορικά έχει καταδειχτεί ότι οι γυναίκες που ανήκαν στην εργατική τάξη, λόγου χάρη, ζούσαν από το μεροκάματο στα εργοστάσια, δρώντας δηλαδή στο δημόσιο χώρο, σε αντίθεση με εκείνες που προέρχονταν από τα μικροαστικά στρώματα.

Το παράδειγμα αυτό δείχνει ότι δεν προκύπτει αυτόματα -στο σημείο αυτό τα εθνογραφικά δεδομένα παρέχουν πλήθος παραδειγμάτων⁵ - ότι το γυναικείο φύλο αποκτά de facto τα χαρακτηριστικά της νοικοκυράς ή του ρόλου μιας υποδεέστερης κοινωνικά θέσης. Η κοινωνική κατασκευή της διάκρισης των δύο φύλων βασίζεται στη βιολογική ερμηνεία κοινωνικών φαινομένων, η οποία είναι ανάλογη με αυτή του ρατσισμού και αιτιολογεί την προτεραιότητα που κατέχει το γυναικείο φύλο στις απολύσεις, τα «οικιακά», τον μη υπολογισμό του χρόνου της εργασίας που καταναλώνει η κάθε γυναίκα στο σπίτι και που ενσωματώνεται στο οικογενειακό πλεόνασμα, την απροσδιόριστη ταξική της θέση, τον αποκλεισμό της παλαιότερα από την ανώτερη εκπαίδευση, την ελλιπή ένταξή της στο πολιτικό σύστημα, κ.α.

Αν δεχτούμε ότι έτσι έχει η κατάσταση, αυτό οφείλεται στο γεγονός της επιβολής μιας κοινωνικής κατασκευής, η οποία προτάσσει την ανδρική κοσμοθεώρηση σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής δράσης και προδιαγράφει, ως φυσικοποιημένη αλήθεια, τη νομιμοποίηση μιας σχέσης κυριαρχίας με τις αντίστοιχες πρακτικές που αυτή συνεπάγεται. Όπως το διατυπώνει ο Bourdieu, «η ανδρική πρωτοκαθεδρία, που επιβεβαιώνεται στο νόμιμο ορισμό του καταμερισμού των ρόλων κατά τη σεξουαλική πράξη και του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα (και στις δύο περιπτώσεις ο άνδρας «βρίσκεται από πάνω», ενώ η γυναίκα «υποτάσσεται»), τείνει να επιβληθεί, διαμέσου του συστήματος των συστατικών σχημάτων της έξης, ως μήτρα όλων των αντιλήψεων, των σκέψεων και των δράσεων του συνόλου των μελών της κοινωνίας και ως αδιαμφισβήτητο θεμέλιο, γιατί έχει τεθεί

⁵ Δημητρίου Σ., *Η εξέλιξη του ανθρώπου. Αρχές της κοινωνικής οργάνωσης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.

εκτός συνειδησιακών συλλήψεων και ελέγχων, μιας ανδροκεντρικής αναπαράστασης της βιολογικής και της κοινωνικής αναπαραγωγής»⁶.

Η αντίληψη αυτή μετατρέπει την έννοια του υποδεέστερου φύλου σε μια σειρά «δεδομένων» πρακτικών και επεκτάσεων. Η έννοια της νοικοκυράς επεκτείνεται και προβάλλεται στα καθήκοντα της γραμματέως, η «δεδομένη» μητρότητα δικαιολογεί την εργασιακή ανασφάλεια και την πρωτιά στις απολύσεις, οι οικογενειακές υποχρεώσεις θεμελιώνουν δυσμενείς συνθήκες εργασίας (φασόν, μερική απασχόληση), οι ανδροκρατικές σχέσεις παραγωγής δημιουργούν την εφεδρική της μισθωτής γυναικείας εργασίας⁷, η αντίληψη περί κάλλους και αισθητικής γίνεται μέσο κατανάλωσης μέσα από την αντικειμενοποίησή του σε εμπόρευμα «θηλυκού» τύπου και την αναγωγή του σε σεξουαλικό «προϊόν» (καλλιστεία, επαγγελματικές-«καλλιτεχνικές» φωτογραφίες, σύνδεση με προϊόντα κ.α.). Αποτέλεσμα των αναπαραστάσεων αυτών και της συνεπακολουθούμενης πρακτικής τους για το υπό συζήτηση θέμα είναι ότι το γυναικείο φύλο υφίσταται αφενός μια διττού χαρακτήρα καταπίεση, ως υποδεέστερο κοινωνικά και ως υποβαθμισμένη αυταξία εργασιακά και αφετέρου εκλαμβάνεται ως αυτόνομη κατηγορία στο κοινωνικό γίγνεσθαι, η οποία ορίζεται σε αντιδιαστολή με το ανδρικό φύλο και όχι στη μεταξύ τους συσχέτιση και σχέση στο πλαίσιο των διαδράσεων που δημιουργούν οι ιεραρχικές δομές της κοινωνίας στο σύνολο της, στο πλαίσιο της οποίας και τα δύο φύλα εντάσσονται.

Κατά συνέπεια, το δεδομένο της σεξουαλικής παρενόχλησης παγιώνει με τη σειρά του τη δική του πολιτισμικά και κοινωνικά θέση στη σειρά των φυσικοποιημένων και αναμενόμενων συμπεριφορών οι οποίες, όχι σπάνια, υιοθετούνται και από τα ίδια τα ενεργά υποκείμενα γυναικείου φύλου. Χρειάζεται, ωστόσο, να ξεχωρίζει κανείς -και αυτό μπορεί να γίνει μόνο με την πραγματοποίηση περισσότερων εμπειρικών ερευνών και μέσα από την ανάδειξη της οπτικής των έμφυλων υποκειμένων που βιώνουν την επιβολή της κυρίαρχης κουλτούρας- τις ποιοτικές διαφορές ανάμεσα στην εξασφάλιση της συναίνεσης και των ασύμμετρων κοινωνικών σχέσεων, τη στιγμή που η διαπραγμάτευση της θέσης των δρώντων υποκειμένων σε σχέση με τις δυο αυτές διαστάσεις μπορεί να σημαίνει ενδεχόμενα μετριοπαθή συγκατάθεση, λανθάνουσα αντίθεση, έκδηλη εχθρότητα⁸ ή και ενσυνείδητη στρατηγική, πάντοτε σε ένα κατεξοχήν ανδροκρατούμενο περιεχόμενο. Για το λόγο αυτό, «φυσικοποιημένες» στάσεις, οι οποίες ενσωματώνουν δεδομένες αντιλήψεις ακόμη και για τη σεξουαλική παρενόχληση, είναι αναγκαίο να θεωρούνται από τη σκοπιά του τρόπου, με τον οποίο αυτές κατασκευάζονται εκάστοτε και πώς οι

⁶ Μπουρντιέ, Π., *Η ανδρική κυριαχία*, Αθήνα, Δελφίνι, 1996.

⁷ Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991.

⁸ Godelier M., *Infrastructures, Societies and History*, *Current Anthropology*, Vol. 19, No. 4, December 1978, σελ. 767.

κατασκευές αυτές γίνονται αντικείμενο διαχείρισης, συνεπάγονται αποτελέσματα, γίνονται φορείς αντίστασης και μεταβάλλονται από ομάδες ενεργών υποκειμένων, όπως αυτά διαμεσολαβούνται από τη θέση τους στην κοινωνική δομή και στο διαφορετικό πολιτισμικό και υλικό δίκτυο σχέσεων, όπου και η δράση τους εγγράφεται (τα λίγα διευθυντικά στελέχη γυναικείου φύλου, αποτελούν εξαίρεση και επιβεβαιώνουν το κανόνα. Είναι ενδεικτικό, όμως, το ότι δεν υφίστανται σεξουαλική παρενόχληση).

Η σχέση, ωστόσο, του δρώντος υποκειμένου στην έμφυλη διάστασή του με τις ιεραρχικές δομές, στις οποίες εντάσσεται, θέτει αυτομάτως στην επιστημονική ανάλυση ζητήματα μεθοδολογικής φύσης. Στο μέτρο που ο διαχωρισμός άνδρας-γυναίκα αναπαράγει άλλη μια σταθερή και ηγεμονική ανισότητα και στο μέτρο που τα ενεργά υποκείμενα συμμετέχουν σε πολλά πεδία δράσης (η γυναίκα δεν εργάζεται μόνο, ούτε είναι μητέρα μονάχα, παρόμοια και ο άνδρας), είναι προτιμότερο να εξετάζουμε τις έμφυλες αλλά και τις εργασιακές σχέσεις, ακριβώς ως τέτοιες, δηλαδή να εμβαθύνουμε στη δυναμική τους, καθώς περικλείουν ανθρώπινες αντενέργειες, αποκλίσεις και βρίσκονται σε συνεχή μετασχηματισμό⁹.

Η κοινωνική κατασκευή του έμφυλου υποκειμένου και κυρίως αυτού της γυναίκας στο εργασιακό και το γενικότερο οικονομικό συμπεριέχον του αστικού χώρου στην Ελλάδα, έχει τύχει ελάχιστης προσοχής από τη σκοπιά της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι η συντριπτική πλειοψηφία των εθνογραφικών ερευνών στην Ελλάδα περιορίστηκε στον αγροτικό χώρο, όπου οι «ρόλοι» που τα ενεργά υποκείμενα καλούνταν από την κοινωνία να επιτελέσουν μοιάζουν να είναι πιο «ορατοί» στον ερευνητή.

Η ανθρωπολογική έρευνα για το γυναικείο φύλο στον Ελλαδικό χώρο μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1980 περίπου, έθεσε το επιστημολογικό πλαίσιο των σχετικών μελετών. Το επιστημολογικό παράδειγμα που εμφανίστηκε είναι ενδεικτικό της παγίωσης του διπολισμού μεταξύ των δύο φύλων. Κατά κάποιο τρόπο, ο ιθαγενής λόγος αναφορικά με τη διαφορετική «φύση» του άνδρα και της γυναίκας ενσωματώθηκε στον αντίστοιχο επιστημονικό¹⁰ και αναδιατυπώθηκε με αναλυτικούς όρους. Η προσέγγιση αυτή, με τη σειρά της, εξέβαλε στην αντιμετώπιση των δύο φύλων ως απομονωμένων μεταξύ τους οντοτήτων, ως διαφορετικών «άλλων»¹¹. Εξετάζονταν πλέον ως συν-υπάρχουσες οντότητες και όχι με όρους αλληλοσυσχέτισης. Επιπλέον, η συντριπτική πλειοψηφία της εθνογραφικής έρευνας σχετικά με το κοινωνικό φύλο αφορούσε σχεδόν πάντα τις γυναίκες και όχι τους

⁹ Δημητρίου Σ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2001.

¹⁰ Παπαταξιάρχης Ε., *Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου...ό.π.*

¹¹ Μπακαλάκη Α., (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.

άνδρες, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις¹². Το γεγονός αυτό, εν μέρει ακόμα μέχρι και σήμερα, καθιστά προβληματική την κατανόηση της δράσης των ενεργών υποκειμένων και προϋδεάζει την κοινωνική έρευνα. Υπό την έννοια αυτή, θα συμφωνούσαμε με τη θέση της J. Cowan, η οποία υποστηρίζει ότι «μόνον όταν το φύλο εξετάζεται ως σχεσιακή πραγματικότητα, όταν το να «είσαι/γίνεσαι γυναίκα» και το να «είσαι/γίνεσαι άνδρας» αναγνωρίζονται ως αλληλεπιδρώσες διαδικασίες, μόνο τότε η φεμινιστική προοπτική γεννά τις πιο ισχυρές κριτικές θεωρίες της»¹³. Η αξία του επιχειρήματος αυτού έγκειται στο ότι κάνει σαφές πως οι κατασκευές σχετικά με το φύλο δεν συγκροτούν αυτόνομα πεδία πολιτισμικών αναπαραστάσεων. Επιπρόσθετα, υπονοεί αυτό που στο παρελθόν είχε αγνοηθεί, ότι δηλαδή οι έμφυλες σχέσεις χρειάζεται να θεωρούνται ως διαδικασία, παρά ως αποτέλεσμα.

Από την άλλη μεριά, οι έρευνες για το φύλο στην Ελλάδα δεν πρέπει κατά κανένα τρόπο να υποτιμηθούν, καθώς ανέδειξαν σε μεγάλο βαθμό τη γυναικεία αποσιωπημένη, για τις δομές δράσης όπου εντάσσονταν, οπτική. Η σιωπή αυτή συνδέονταν και με το γεγονός ότι οι ανθρωπολογικές μελέτες είχαν ανδροκρατικό χαρακτήρα, ο οποίος, είτε παραμόρφωνε, είτε αγνοούσε την οπτική αυτή, συνθήκη που κατέδειξε εύστοχα το φεμινιστικό κίνημα. Ωστόσο, ο κοινωνικός ρόλος των γυναικών θεωρούνταν αυταπόδεικτα συμπληρωματικός ως προς αυτόν του άνδρα σε μια σειρά από θεσμικές ιεραρχίες και επιτελέσεις, του γάμου προεξάρχοντος. Συχνά, οι γυναίκες λογίζονταν ως οι αόρατοι πρωταγωνιστές των κοινωνικών δομών αντικατοπτρίζοντας κατά αναλογία την υποδοχή που τους επεφύλασσε και τους επιφυλάσσει η κυρίαρχη ιδεολογία. Ο ρόλος και η θέση τους διερευνώνταν μέσα από τα διχοτομικά σχήματα της τιμής/ντροπής¹⁴, δημόσιου/ιδιωτικού¹⁵, καθαρό/μιαρό, ιερό/βέβηλο¹⁶. Στην εθνογραφική αυτή παράδοση, οι γυναίκες εμφανίζονταν υποταγμένες σε μια δεδομένη πατριαρχική εξουσία (η οποία, ωστόσο, ακόμα μέχρι και σήμερα παραμένει σχετικά ανεξερεύνητη ως προς τους όρους δόμησής της) και θεματοφύλακες της κοινωνικής ευταξίας¹⁷.

Η έννοια της γυναικείας συμπληρωματικότητας και της υπαγωγής, ως αναλυτικές κατηγορίες αναπαράγουν τον ανδροκεντρικό λόγο, καθώς δεν εξετάζουν συνολικά το κοινωνικό φύλο στο ευρύτερο συμπεριέχον της κοινωνικής πρακτικής. Επιπρόσθετα, αποσιωπάται το γεγονός ότι ιεραρχικές και ασύμμετρες σχέσεις

¹² Herzfeld M., *The poetics of manhood. Contest and identity in a Cretan mountain village*, Princeton, Princeton University Press, 1985.

¹³ Cowan J., *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη Βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα, 1998, Αλεξάνδρεια.

¹⁴ Campbell J. K., *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Clarendon Press, 1964.

¹⁵ Friedl E., *Vasilika. A Village in Modern Greece*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1962.

¹⁶ Παπαταξιάρχης Ε., *Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου...*, ό.π.

¹⁷ Δημητρίου Σ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία...ό.π.*

ενυπάρχουν και εντός του ανδρικού λόγου και όχι μονάχα ανάμεσα στις σχέσεις άνδρα-γυναίκας. Οι έμφυλες σχέσεις δεν είναι εξ' ορισμού συμπληρωματικές και ιεραρχικές μεταξύ τους. Δομούνται ως τέτοιες σε ένα ιεραρχικό πλαίσιο πρακτικών και αντιλήψεων.

Η ανθρωπολόγος E. Friedl ήταν από τις πρώτες που διερεύνησε τη μεταξύ των φύλων σχέση ως αλληλο-συσχετιζόμενες κατηγορίες. Επιχειρηματολόγησε σχετικά με το ότι οι μονογραφίες που εξετάζουν το φύλο και τον κοινωνικό του ρόλο χρειάζεται να μην έχουν γενικευτική ισχύ, καθώς και ότι ο γυναικείος ρόλος είναι αναγκαίο να εντάσσεται στο ευρύτερο κοινωνικο-οικονομικό συμπεριέχον. Με τον τρόπο αυτό, ο ερευνητής είναι δυνατόν να εμφανίσει την ανεπίσημη δύναμη των γυναικών που κρύβεται πίσω από την ανδρική δημόσια παρουσία. Ωστόσο, η συνεισφορά αυτή συγκροτείται με όρους διπολισμού και συνεπώς υπονοεί την έμφυλη ιεραρχία ως δεδομένη. Από την άλλη πλευρά, η J. Dubish¹⁸ αναγνωρίζοντας ότι η έρευνα για το γυναικείο φύλο διαπνέεται από τον ανδροκρατικό λόγο, ακόμα και από έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί από γυναίκες ανθρωπολόγους, ισχυρίστηκε ότι σημαντικό ρόλο στην κοινωνική επιστήμη παίζει η προσπάθεια του ερευνητή να ξεπεράσει τις προκαταλήψεις που φέρει από το κοινωνικό του περιβάλλον, επικεντρώνοντας, όχι στο ρόλο ή τη θέση, αλλά στην πρακτική του γυναικείου φύλου, αντιμετωπίζοντας τις γυναίκες ως ενεργά υποκείμενα που επιχειρούν στο πλαίσιο παγιωμένων πολιτισμικών δομών να επιτύχουν εκάστοτε συγκεκριμένες επιδιώξεις. Ωστόσο, η αντιμετώπιση αυτή τοποθετήθηκε σε ένα πλαίσιο έμφυλης συνύπαρξης και όχι αλληλο-συσχέτισης.

Σε γενικές γραμμές, η έρευνα για το γυναικείο φύλο στον Ελλαδικό χώρο δεν ξεκαθάρισε ικανοποιητικά το διαχωρισμό ανάμεσα στις αναπαραστάσεις των πληροφορητών σχετικά με την κοινωνική κατασκευή των έμφυλων ρόλων και τα κριτήρια της ανθρωπολογικής ανάλυσης. Για παράδειγμα, η διάκριση δημόσιου/ιδιωτικού στον τοπικό λόγο, εξυπηρετεί τη νομιμοποίηση της ανδροκρατικής ιδεολογίας, γεγονός που συντελεί στον κοινωνικό περιορισμό και στην υποδεέστερη θέση της γυναίκας συνολικά. Παρ' όλα αυτά, χρησιμοποιήθηκε ως αναλυτικό εργαλείο για την ερμηνεία των «διαχωρισμένων» κόσμων των δύο φύλων. Ο κοινωνικός και πολιτισμικός αυτός διαχωρισμός, ωστόσο, προκύπτει ως το αποτέλεσμα του ανδροκρατικού λόγου και της υποταγής σε αυτόν και δεν είναι η αιτία της υποταγής αυτός καθαυτός. Επιπρόσθετα, στις περισσότερες των περιπτώσεων η έρευνα θεωρούσε τις γυναίκες ως εκ των προτέρων υποταγμένες, αφήνοντας στο απυρόβλητο το γεγονός ότι και τα δύο φύλα, ενεργούν σε

¹⁸ Dubish J. (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

συγκεκριμένους ιδεολογικούς, υλικούς και ταξικούς καταναγκασμούς. Μολονότι οι γυναίκες κατατάσσονται από την κυρίαρχη κουλτούρα σε ένα κόσμο λιγότερο δημόσιο από ό,τι οι άνδρες, είναι γεγονός ότι συμμετέχουν σε μια σειρά από δομές και αναπτύσσουν πρακτικές που έχουν «δημόσια» επέκταση, όπως διαβατήριες τελετές, ανατροφή παιδιών, θρησκευτικές πρακτικές, επίσημη και ανεπίσημη οικονομία¹⁹, πολιτική, κ.ά.

Η κατάταξη αυτή αποτυπώνεται ανάγλυφα στο χώρο της εργασίας. Το γυναικείο φύλο, εξαιτίας της ταύτισής του με τη βιολογικοποίηση της ιδιωτικής σφαίρας, θεωρείται ότι, φέροντας τα χαρακτηριστικά της «νοικοκυράς», συμβάλλει στην παραγωγή εισοδήματος γενικά και δεν εκλαμβάνεται ως ελεύθερος εργάτης. Ωστόσο, για αυτόν ακριβώς το λόγο η εργατική δύναμη της γυναίκας κοστολογείται φθηνά και οι εργαζόμενες γυναίκες απουσιάζουν από τις διαπραγματεύσεις για τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας, όπως επίσης και από τους καταλόγους των μελών των εργατικών συνδικάτων. Με τον τρόπο αυτό θεσμοθετείται και επιρρώνεται ο ιδεολογικός και πολιτικός τους έλεγχος και η όποια διεκδίκηση των γυναικών περιορίζεται σε ατομικό επίπεδο. Συνεπώς, το γυναικείο φύλο συγκροτεί δεξαμενή ευέλικτης και εξαρτημένης εργατικής δύναμης σε επιχειρήσεις που λειτουργούν με τη μορφή της υπεργολαβίας και του φασόν²⁰ και δεν εντάσσεται, κατά συνέπεια σε καμία εργασιακή κατηγορία, ούτε ακόμη σε αυτή του τυπικού προλετάριου. Αντίθετα, συνιστά περιθωριοποιημένη κατηγορία εργασιακά, ένα αόρατο εργατικό δυναμικό, μιας και δεν ταυτίζεται, ακόμα και στις επίσημες στατιστικές, με τον αρσενικό μισθωτό εργαζόμενο που «φέρνει το ψωμί στο σπίτι», τη στιγμή βέβαια η ίδια η γυναικεία εργασία, εντός και εκτός οίκου, συμβάλλει στη δημιουργία πλεονάσματος²¹.

Η θεώρηση των γυναικών ως ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία μέσα από τα προαναφερόμενα διαχωριστικά δίπολα και την κερκόπορτα της συμπληρωματικότητας σε όλα τα πεδία της κοινωνικής δράσης, νομιμοποιεί εκείνο το μηχανισμό που δεν τις αντιμετωπίζει ως ανθρώπους με δικαίωμα στην αυταξία και στην προσωπική αξιοπρέπεια, αλλά επιβάλλει την κοινωνική αναπαραγωγή της ισχύουσας κοινωνικής ευταξίας. Η κοινωνική αναπαραγωγή, ωστόσο, που συν τοις άλλοις δομεί τις σχέσεις ασυμμετρίας, καθορίζεται από τις σχέσεις παραγωγής, στις οποίες ο ανδρικός λόγος κατέχει κυρίαρχη θέση. Συμφωνώντας με την J. Cowan, «οποιαδήποτε σεξουαλική ή έμφυλη συμπληρωματικότητα -όπως, γενικότερα, οι εξουσίες των γυναικών- που μπορεί να παρατηρηθεί σε ιδιαίτερους τόπους και χρόνους, πρέπει πάντοτε να αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης

¹⁹ Goddard V. A., *Gender, Family and Work in Naples*, Oxford, Berg, 1996.

²⁰ Χατζημιχάλης Κ. και Βαίου Ν., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, 1997.

²¹ Narotzky S., *New Directions...ό.π.*

ασυμμετρίας, που συνίσταται στην κυριαρχία των ανδρών και των ανδροκεντρικών και πατριαρχικών θεσμών μέσα από τους οποίους αυτή εκδηλώνεται»²².

Σε σχέση με τα προλεχθέντα, η παρούσα μελέτη θέτει στο ερευνητικό της στόχαστρο το ζήτημα της συστηματοποίησης αντίστοιχων δεδομένων στον ελλαδικό χώρο, της περιγραφής και προσέγγισης του ζητήματος και ουσιαστικά της κατά το δυνατόν πληρέστερης ανάδειξής του. Βασικό ζητούμενο είναι να καταγραφούν τα στοιχεία εκείνα που συγκροτούν το «χώρο» της *σεξουαλικής παρενόχλησης*, καθώς και η ανάγκη μιας νέας μεθοδολογίας για την πρόσληψη και κατανόηση του φαινομένου. Η μη αναγνώριση του προβλήματος ως τέτοιου, δημιουργεί αδυναμίες εντοπισμού, υποκρύπτει τη σχέση ιεραρχίας που ελλοχεύει πάντα στη σχέση δράστη–παρενοχλούμενου και δημιουργεί προσκόμματα στη στοιχειοθέτηση αποδείξεων που τεκμαίρουν την προσβολή της προσωπικής αξιοπρέπειας.

Σε σχέση με το ποια ενέργεια στοιχειοθετεί σεξουαλική παρενόχληση και ποια όχι, ο ορισμός της τελευταίας έχει να κάνει με το πολιτισμικό, εργασιακό και νομικό πεδίο, μέσα στο οποίο καθορίζεται η κοινωνική δράση. Στο βαθμό που το πεδίο αυτό εξελίσσεται, κατά αντιστοιχία και η έννοια της σεξουαλικής παρενόχλησης είναι αντικείμενο διαρκούς διαπραγμάτευσης, μιας και σχετίζεται με τον άμεσα διαπροσωπικό πυρήνα των ανθρώπινων σχέσεων στην εργασία. Συνεκδοχικά, πρόθεση της μελέτης είναι, σε πρώτο και κρίσιμο επίπεδο, η ανάδειξη των φωνών των θυμάτων–παρενοχλουμένων. Η καταγραφή των περιπτώσεων, εκτός από την παγίωση της αναγνώρισης ενός προβλήματος, εξυπηρετεί στο να τοποθετηθεί το ζήτημα στη σωστή του κοινωνική διάσταση και διαμέσου της σύγκρισης με την αντίστοιχη εμπειρία άλλων χωρών, συντείνει στην ορθή εννοιολογική χρήση του όρου, από κοινωνιολογικής, ηθικής και από νομικής πλευράς.

Από την άλλη πλευρά, βασική αποδοχή, όσον αφορά στον τρόπο ανάλυσης των δεδομένων, συνιστά το γεγονός ότι η ίδια η ερευνητική διαδικασία επιχειρεί να αποστασιοποιηθεί από τις δικές της προκαταλήψεις για το εν λόγω ζήτημα. Αναφερόμενος κανείς με μη επιστημονικούς όρους στο πρόβλημα, ενδεχομένως αναπαράγει το αυτονόητο κοινωνικό πρότυπο, ότι δηλαδή αφενός, θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης είναι σχεδόν αποκλειστικά οι γυναίκες και αφετέρου ότι το πρόβλημα σχετίζεται, πάλι αποκλειστικά σχεδόν, με την έμφυλη διάκριση του κοινωνικού φύλου στην εργασία. Μια τέτοια στάση αναδεικνύει σε επιστημονικό λόγο τον κυρίαρχο λόγο των ανδροκρατικών σχέσεων παραγωγής στον εργασιακό χώρο και γενικότερα στην κοινωνία, αναπαράγει κατεστημένες ιεραρχίες, εφόσον υποκρύπτει το γεγονός ότι όλες οι κοινωνικές σχέσεις εντάσσονται σε επίπεδα

²² Cowan J., *Η πολιτική του σώματος...ό.π.*

δύναμης και εξουσίας, όπως αυτά διαμορφώνονται από την εκάστοτε κυρίαρχη κουλτούρα και επιπλέον, αντικειμενοποιεί την υποδεέστερη θέση, όχι μόνο των γυναικών, αλλά και γενικότερα όσων γίνονται αθέλητα αποδέκτες μιας τέτοιας συμπεριφοράς, αφού θεωρείται εκ των προτέρων ότι αυτός που παρενοχλείται είναι ο πιο αδύναμος. Επιπρόσθετα, αποκρύπτεται ο χαρακτήρας εκμετάλλευσης των καπιταλιστικών σχέσεων εργασίας, αφού στο βαθμό που η σχέση ανδρών-γυναικών φυσικοποιείται μέσα από την παγίωση κοινωνικά κατασκευασμένων ρόλων της κοινής λογικής, θεωρείται επόμενο ότι οι χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, αλλά και οι πιο ευάλωτες, όχι μόνο εργασιακά, αλλά υπό το φως της παρούσας συζήτησης και σεξουαλικά, προορίζονται «δικαιωματικά» για ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, μεγάλο μέρος του οποίου αποτελούν οι γυναίκες.

Σε σχέση με την έμφυλη διάκριση, χρειάζεται να τονισθεί ότι αντανακλά μια αναλυτική κατηγορία σκέψης και λόγου που προέρχεται κυρίως από ένα ανδροκρατικό κυρίαρχο λόγο για τις μεταξύ των φύλων σχέσεις. Σημαντική παράμετρος κατά την περιγραφή και καταγραφή των στοιχείων της μελέτης, θα αποτελέσει η κατά το δυνατόν αποφυγή της διάκρισης αυτής και η εστίαση στην προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εν γένει, και της σεξουαλικής αξιοπρέπειας και ελευθερίας επιλογής ειδικότερα. Αυτό συμβαίνει διότι και τα δύο φύλα υπόκεινται σε καταναγκασμούς και ιεραρχημένες σχέσεις εξουσίας, αλλά και γιατί η μέχρι τώρα επιστημονική έρευνα στον ελλαδικό χώρο αφενός αντιμετώπισε το ζήτημα των έμφυλων ρόλων ως κάτι δεδομένο και όχι ως μια εν τω γίνεσθαι ιεραρχούμενη διαδικασία και αφετέρου δεν έχει σαφώς διαγραμμίσει τα όρια μεταξύ επιστημονικής ανάλυσης και κοινωνικών αναπαραστάσεων για το θέμα αυτό συγκεκριμένα πλέον.

Προκύπτει, κατά συνέπεια, η δεύτερη διάσταση του ζητήματος, αυτή που αναφέρεται στο φύλο της εργασίας. Η απόρριψη κάθε διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στα φύλα, με την παράλληλη ωστόσο αναγνώριση των ρόλων τους, τόσο επιστημονικά, όσο και κοινωνικά, ως κοινωνικά κατασκευασμένα αντίληψη δηλαδή, είναι η διαδικασία που θα ανοίξει το δρόμο για την πραγματική ισότητα στην πράξη - όχι στην έμφυλη μόνο διάστασή της- αλλά κυρίως ως προς τη σύλληψη του ενεργού υποκειμένου ως πολίτη με κατοχυρωμένη αυταξία και κοινωνική αξιοπρέπεια. Η απάλειψη των διπολισμών αναμφίλεκτα δεν σχετίζεται μόνο με το φύλο, αλλά και με μια σειρά διακρίσεων που οργανώνονται στη βάση της ταξικής προέλευσης, της ηλικίας, του θρησκευματος και της εθνοτικής προέλευσης. Ωστόσο, οι διακρίσεις αυτές μπορεί να έχουν αναλυτική χρησιμότητα και μόνο τέτοια. Στο μέτρο που η κοινωνική έρευνα συμβάλλει με το δικό της τρόπο στην κατασκευή του αξιακού κώδικα του κοινωνικού σχηματισμού, είναι αναγκαίο να αποτυπώνει την εκάστοτε κοινωνική δυναμική με ισότιμο και ισόρροπο τρόπο, αποφεύγοντας έτσι την

ενσωμάτωση και αναπαραγωγή στερεοτυπικών οριοθετήσεων. Όπως το έθεσε η Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, απελευθέρωση από το στερεότυπο, σημαίνει απελευθέρωση από τις ταυτότητες²³. Κατ' ουσίαν, η αναφορά γίνεται στο ξεπέραςμα των στενών κριτηρίων που επιβάλλει η κουλτούρα μας σχετικά με την αντιμετώπιση του Άλλου, του διαφορετικού στην αποσπασματική του – διαχωριστική του εκδοχή και στην αντιμετώπισή του ως κοινωνική ολότητα.

Η ανάγκη για την υπέρβαση αυτών των στερεοτύπων, προκύπτει όχι μόνο σε κοινωνικό και πολιτικό, αλλά και σε συμβολικό επίπεδο. Τα στενά ανδροκρατικά κριτήρια δεν απομονώνουν μονάχα το γυναικείο φύλο, αλλά του αποδίδουν ιδιότητες ως το αποτέλεσμα του κυρίαρχου λόγου που επιδιώκει την επιβολή του έμφυλου ελέγχου στο δικαίωμα για την αυτοδιάθεση της προσωπικότητας αλλά και του σώματος. Έτσι, το δικαίωμα για την κατά το δοκούν διάθεση του γυναικείου σώματος στο μέτρο που δεν προορίζεται για αναπαραγωγικές λειτουργίες, λογίζεται ως παράβαση του κανόνα, ως απόκλιση από τον ηθικό κώδικα της κοινωνίας και εξοβελίζεται στη σφαίρα της σεξουαλικής ηδονής. Κινητοποιείται, με αυτόν τον τρόπο, ένας ιεραρχικός μηχανισμός ελέγχου της σεξουαλικής ελευθερίας του γυναικείου φύλου, ο οποίος επιχειρώντας να υποτάξει το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση του γυναικείου σώματος το μετατρέπει σε σύμβολο κοινωνικής αταξίας και διατάραξης του ανδρικού γοήτρου. Όσο μεγαλύτερες είναι οι διεκδικήσεις, τόσο περισσότερο επεκτείνεται ο χώρος της συμβολικής απαξίας και το πεδίο δημιουργίας εξαρτημένων σχέσεων. Το γεγονός αυτό εμφανίζεται σε πολλά πεδία και με διάφορους τρόπους, όπως στους χώρους εργασίας μέσα από λεκτικά υπονοούμενα, τον έμφυλο χαρακτήρα του καθημερινού υβρεολόγιου και της δεδομένης σεξουαλικής διαθεσιμότητας. Η «διαθεσιμότητα» αυτή κατασκευάζεται μέσα από την κατηγοριοποίηση της γυναίκας ως της βιτρίνας του συζύγου, του εραστή ή του εργοδότη²⁴ και συνιστά άλλη μια όψη της επιβολής των εξαρτημένων και ιεραρχικών σχέσεων προς το γυναικείο φύλο, ως αντικείμενο σεξουαλικής εκμετάλλευσης πλέον.

Οι δυαδικές κατηγοριοποιήσεις, όπως αυτές έχουν χρησιμοποιηθεί στις κοινωνικές επιστήμες, αποσιωπούν την ιδιαιτερότητα και το ίδιο το δικαίωμα στη διαφορά. Έτσι, το πρόβλημα της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο της εργασίας δεν μπορεί να επιλυθεί με την αύξηση της ποσόστωσης του γυναικείου φύλου σε σημαντικές θέσεις, ή την κατοχύρωση περισσότερων ευνοϊκών ρυθμίσεων για τη διαχείριση της γυναικείας εργατικής δύναμης παραδείγματος χάρη, καθώς με τον

²³ Παντελίδου-Μαλούτα Μ., 2002, *Το φύλο της δημοκρατίας...ό.π.*

²⁴ Δημητρίου Σ., Καταγωγή και διαπραγμάτευση της ασυμμετρίας των φύλων, στο: Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2001.

τρόπο αυτό επιρρώνεται ο θετικιστικός χαρακτήρας²⁵ του ζεύγους των αντιθέτων (άνδρας-γυναίκα, για άλλη μια φορά), οδηγώντας στον αμοιβαίο αποκλεισμό τους κοινωνικά και επιστημονικά.

Το ζεύγος αυτών των αντιθέτων δεν είναι απαλλαγμένο από πολιτικές, κοινωνικές και νομικές επιλογές, στο μέτρο που η κρατούσα αναπαράσταση για το γυναικείο φύλο συμβάλλει στην κατωτερότητα του τελευταίου σε όλους τους τομείς της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Αρκετές πλέον είναι οι μελέτες που συνηγορούν στο ότι οι γυναίκες λογίζονται και στον τομέα της εργασίας ως συμπληρωματικές, καθώς θεωρείται ότι η βασική τους δουλειά είναι η τήρηση της οικογενειακής γαλήνης και ότι το εισόδημά τους δεν επαρκεί για τις ανάγκες της κοινωνικής αναπαραγωγής, τομέας στον οποίο συμβάλλει αποφασιστικά ο άνδρας²⁶. Η αντιστροφή της εικόνας αυτής παραπέμπει στις γυναίκες καριέρας, οι οποίες για να φτάσουν εκεί όπου βρίσκονται, χρειάστηκε να έχουν οπλιστεί με «ανδρικές» ιδιότητες. Το γεγονός αυτό με τη σειρά του καταδεικνύει τη μειωμένη παρουσία των γυναικών σε κομβικές θέσεις και την αυξημένη τους παρουσία σε σημεία του κοινωνικού ιστού που τις καθιστούν αυτόματα ευάλωτες, αφού τέτοιες είναι οι «θέσεις» που τους αποδίδει το κυρίαρχο παράδειγμα.

Στη συζήτηση για το φύλο της εργασίας χρειάζεται να έχει κανείς υπόψη του ορισμένες παραμέτρους που είναι χρήσιμο να διατυπωθούν για την αναλυτικού χαρακτήρα προσέγγιση του εν λόγω θέματος. Είναι αναγκαίο να τονισθεί ότι αναμφίβολα η κοινωνική «κατωτερότητα» του γυναικείου φύλου και η εκμετάλλευση του δεδομένου αυτού σεξουαλικά ως πρακτικό του αποτέλεσμα είναι, όπως προειπώθηκε, μια κοινωνική κατασκευή, η οποία όμως συν τοις άλλοις εμπεριέχει και την αντίστοιχη του ανδρισμού. Η εξέταση, κατά συνέπεια, του έμφυλου χαρακτήρα των εργασιακών σχέσεων προϋποθέτει τη σύλληψη του έμφυλου υποκειμένου στο σύνολό του. Από την άλλη μεριά, η μονομερής αναφορά στην έννοια της κοινωνικής κατασκευής ως μήτρας του κακού δεν είναι επαρκές ερμηνευτικό σχήμα και εργαλείο. Τούτο συμβαίνει διότι αυτή η μονομέρεια εκλαμβάνει τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις ως ολοποιητικές κοινωνικές κατηγορίες υπό μια Ντυρκείμιανή έννοια, αγνοώντας ότι κάθε είδους ταυτότητα (της έμφυλης συμπεριλαμβανομένης) είναι αντικείμενο συνεχούς διαπραγμάτευσης, ότι έχει υβριδικό χαρακτήρα και για αυτό είναι ρευστή (βλέπε ομοφυλοφιλία και τελετές αντιστροφής), ότι εντάσσεται σε πλέγματα εξαρτήσεων και συγκρούσεων και τέλος ότι διαφορίζεται ακόμα και μέσα στο θεωρούμενο ως ομοιογενές κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Σε

²⁵ Δημητρίου-Κοτσώνη Σ., *Τιμή/ντροπή*. Το πρόβλημα της δυαδικής κατηγοριοποίησης στη σύλληψη ενός κώδικα ηθικής, *Διαβάζω*, No 351, Απρίλιος, 1995.

²⁶ Beechey V. and Perkins T., *A Matter of Hours*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1987.

διαφορετική περίπτωση η ανάλυση αποκτά περιγραφικό χαρακτήρα και εξοβελίζει την ιστορική διάσταση της κατασκευής της ίδιας της κουλτούρας από την οποία προερχόμαστε. Συνεπώς, σημαντική διάσταση στο εν λόγω ζήτημα είναι η ανάδειξη του τρόπου, με τον οποίο οι έμφυλες κατασκευές δημιουργούνται και επιβάλλονται.

Ταυτόχρονα οι έμφυλες σχέσεις στο χώρο της εργασίας, όπως αναδεικνύει η Ανθρωπολογία της εργασίας²⁷ -που ας σημειωθεί ότι στον Ελλαδικό χώρο βρίσκεται στην αρχή της εμφάνισής της- εντάσσονται σε σχέσεις δύναμης²⁸. Υπό την έννοια αυτή, οι δύο «πλευρές» βρίσκονται σε διαρκή ανταγωνισμό και διαπραγμάτευση και αυτό χρειάζεται να ληφθεί σοβαρά υπόψη για τη διαλεκτική τους σχέση. Το γεγονός ότι το γυναικείο φύλο διεκδικεί κοινωνικά και επιστημονικά ισότιμη θέση στην πράξη μέσα από τη θεσμοθετημένη ανισότητα, σημαίνει ότι η εξουσία ασκείται από αλλού. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, οι σχέσεις εξουσίας εμπεριέχουν σχέσεις δύναμης, οι οποίες εκφράζονται με καλυμμένη συναίνεση και προσπάθεια αντίστασης ή διαπραγμάτευσής της από την πλευρά εκείνου που δεν έχει θεσμικά κατοχυρωμένη εξουσία²⁹. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί αυτομάτως στο να προβληματιστούμε σχετικά με το πώς αυτό συνδέεται με την εκμετάλλευση στο σεξουαλικό πεδίο, καθώς και για ποιους λόγους η σεξουαλική παρενόχληση καλύπτεται πίσω από ένα πέπλο σιωπής.

Ιδιαίτερα διαφωτιστική παράμετρος της μελέτης, αποτελεί η ταυτότητα του δράστη κατά τη διαδικασία της σεξουαλικής παρενόχλησης. Εφόσον αναφερόμαστε στο ζήτημα με όρους ιεραρχίας, είναι επόμενο ότι ο έχων το πρόσταγμα σε επίπεδα δύναμης, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση του φαινομένου. Τούτο δεν είναι φυσικά εκάστοτε αυτονόητο, εφόσον χρειάζεται να αποδειχθεί. Ωστόσο, η άσκηση δύναμης και επιβολής στις εργασιακές κλίμακες έχει πάντοτε φορά από επάνω προς τα κάτω. Έτσι, οι ιεραρχικά ισχυροί θεωρούνται ως οι πιθανότεροι δράστες για την απόσπαση σεξουαλικής χάρης ή εύνοιας που όμως δεν συνοδεύεται πάντα από ηθελημένη ανταπόδοση. Οι υφιστάμενοι/-ες, ωστόσο, δέχονται πιέσεις και από εξωτερικούς ως προς την εργασία τους παράγοντες, οι οποίοι κατέχουν δύναμη και εξουσία που ασκούν με ανεπιθύμητο και επαναλαμβανόμενο τρόπο. Ο/η υπάλληλος και στην περίπτωση αυτή υφίσταται πιέσεις και εκβιασμούς στο μέτρο που δεν υποκύπτει στις καθέκαστες απαιτήσεις.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να σημειωθεί ότι η μελέτη δεν εστιάζει σε μια απλή έκφραση του προβλήματος, αλλά επιχειρεί να λάβει υπόψη της και να αναλύσει τις περισσότερες δυνατές παραμέτρους. Έτσι, το φύλο και η ηλικία, όταν θεωρούνται

²⁷ Wallman S. (επιμ.), *The Social Anthropology of Work*, ASA, London, Academic Press, 1979.

²⁸ Σπυριδάκης Ε., Σχεδιάγραμμα για την έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής, υπό έκδοση, *Εθνολογία*, τομ. 10, 2003.

²⁹ Δημητρίου Σ. (επιμ.), *Ανθρωπολογία...ό.π.*

ως αυτόνομες αναλυτικές κατηγορίες, αποκρύβουν ενδεχόμενα αρκετά συστατικά στοιχεία της συμπεριφοράς αυτής, καθώς και της θεμελίωσής της. Παραδείγματος χάρη, η υποχώρηση της ζήτησης για εργατική δύναμη στην παρούσα φάση κάνει δυνητικά πιο ευάλωτες ολόένα και περισσότερες κατηγορίες εργαζομένων. Το γεγονός αυτό ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό εργασιακές επιλογές και για τις δύο πλευρές αλλά και εξηγεί τις στρατηγικές της διακριτικής ή αδιάκριτης διαχειριστικής ευχέρειας που δημιουργούνται από την ιεραρχημένη θέση τους. Συνεπακόλουθα, αντικείμενο της ανάλυσης είναι η κοινωνική προέλευση, η εργασιακή θέση και η στάση που αυτή διαμορφώνει, η δυνατότητα στρατηγικής μετακίνησης μέσα στο εργασιακό περιβάλλον ή σε διαφορετικό, καθώς και το μορφωτικό επίπεδο των παρενοχλούμενων.

Σε στενή σχέση με τα παραπάνω ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως άξονας μελέτης, παρουσιάζει ο τρόπος, με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα αντιλαμβάνονται την έννοια της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, ακόμα και όταν δεν την έχουν υποστεί. Αυτό συμβαίνει διότι το πρόβλημα της σεξουαλικής παρενόχλησης δεν συνιστά ένα μετρήσιμο μέγεθος, αλλά μια ρευστή πρακτική και πραγματικότητα. Καθώς το λεγόμενο παραδοσιακό μοντέλο, κατά το οποίο ο δημόσιος χώρος ανήκει στην ανδρική σφαίρα δράσης και ο ιδιωτικός στη γυναικεία αντίστοιχα, υποχωρεί σε γενικές γραμμές, έχει ενδιαφέρον να εξετασθεί εάν η υποχώρηση αυτή υποδεικνύει άλλα κριτήρια βάσει των οποίων καθορίζονται νέα ή όχι όρια αντοχής και ανοχής από την κοινωνία για το υπό εξέταση φαινόμενο. Έτσι, στενά συνδεδεμένη με τη στοχοθεσία της έρευνας, είναι και η διερεύνηση των αντιλήψεων που συνδέονται με την απελευθέρωση του κοινωνικού φύλου και τη διεκδίκηση αντίστοιχων δικαιωμάτων, με το εύρος της «επιτρεπόμενης» σεξουαλικής ελευθερίας, με το *habitus* των κωδικοποιημένων συμπεριφορών των έμφυλων ρόλων και τέλος με την αντίληψη για την έννοια της σεξουαλικής αξιοπρέπειας.

Η καταγραφή της εμπειρίας σχετικά με το ζήτημα θα είχε αποσπασματικό χαρακτήρα εάν στην παρούσα μελέτη δεν συμπεριλαμβανόταν και η ανάλυση της ισχύουσας νομοθεσίας για την αντιμετώπισή της σεξουαλικής παρενόχλησης ως ποινικό αδίκημα ή όχι. Ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η ίδια η έννοια της σεξουαλικής παρενόχλησης είναι σε μεγάλο βαθμό *terra incognita* για τον έλληνα νομοθέτη αλλά και για την κοινωνική έρευνα. Στην Ελλάδα ο Ν.1414/84 αποτελεί σημείο αναφοράς για την προστασία της ισότητας των δύο φύλων. Καθιερώνει και προστατεύει την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σχετικά με την πρόσβαση στην απασχόληση, στην επαγγελματική εκπαίδευση και τις συνθήκες εργασίας (*«απαγορεύεται κάθε διάκριση με βάση το φύλο του εργαζομένου όσον αφορά τους όρους, τις συνθήκες εργασίας και την επαγγελματική του εξέλιξη και*

σταδιοδρομία»). Το άρθρο 12 του νόμου ορίζει ότι ο εργοδότης που παραβαίνει τις διατάξεις του νόμου αυτού, τιμωρείται με πρόστιμο από 20.000 δρχ. έως 300.000 δρχ. χωρίς να θίγονται οι ισχύουσες ποινικές διατάξεις που προβλέπονται σε άλλους νόμους.

Στο σύνολό του ο παραπάνω νόμος ρυθμίζει πράξεις ή παραλείψεις του εργοδότη που μπορεί να συνιστούν άσκηση εξουσίας επί του κοινωνικού φύλου, χωρίς όμως να γίνεται κάποια αναφορά στην ανάγκη προστασίας της προσωπικότητας των εργαζομένων απέναντι σε προσβολές σεξουαλικής υφής. Γενικότερα, ο όρος «σεξουαλική παρενόχληση», αυτή καθαυτή, δεν έχει απασχολήσει την ελληνική νομοθεσία. Η σεξουαλική παρενόχληση, όχι περιοριστικά στον εργασιακό χώρο, αντιμετωπίζεται από την ελληνική νομοθεσία -επικουρικά θα έλεγε κανείς- με διατάξεις που συναντώνται τόσο στον Αστικό, όσο και στον Ποινικό Κώδικα, οι οποίες όμως ούτε κατονομάζουν, ούτε ρυθμίζουν την εν λόγω συμπεριφορά.

Το γεγονός αυτό, ωστόσο, συνιστά σημαντική αδυναμία, καθώς παγιώνει τις ήδη ισχύουσες συμπεριφορές εκμετάλλευσης και προσβολής της αξιοπρέπειας θεωρώντας τους αδύναμους ιεραρχικά εξ ορισμού ως τέτοιους που χρειάζονται προστασία, χωρίς απαραίτητα ο νομοθέτης να προχωρεί στην πρόληψη της δράσης του παρενοχλούντος. Επιπλέον, δημιουργεί συνθήκες απορρόφησης εργασιακών «κραδασμών», αφού λόγω του υπάρχοντος νομικού πλαισίου οι καταγγελίες για σεξουαλική παρενόχληση είναι από ελάχιστες μέχρι μηδαμινές τον αριθμό, διότι είναι «επικίνδυνες» για το εργασιακό καθεστώς του καταγγέλλοντος θύματος. Καθίσταται, συνεπώς, σαφές ότι η διερεύνηση του υπάρχοντος νομικού πλαισίου και η συγκριτική του εξέταση με άλλα ποινικά συστήματα από τον Ευρωπαϊκό χώρο, αποκτά επιτακτικό χαρακτήρα και προτεραιότητα στα πλαίσια της υπεράσπισης και διαφύλαξης των δικαιωμάτων της ισότητας και της αξιοπρέπειας στον εργασιακό χώρο.

Η συζήτηση και ανάλυση του νομικού πλαισίου και του ισχύοντος καθεστώτος και πρακτικής στον ελλαδικό χώρο σχετικά με το εν λόγω ζήτημα, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στο μέτρο που εμφανίζονται οι κοινωνικές συνέπειες του. Η ανάδειξη των συνεπειών τόσο για τον/την παρενοχλούμενο/-η, όσο και για το κοινωνικό του/της περιβάλλον, είναι άκρως σημαντικές, εφόσον πρώτα από όλα δυνητικά εκβάλλουν στο μέλλον της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του θύματος. Ταυτόχρονα, και λόγω των ευρύτερων κοινωνικών αντιλήψεων, τα σεξουαλικά παρενοχλημένα άτομα έρχονται σε μειονεκτική θέση σε σχέση με τους συναδέλφους τους, η απόδοση μειώνεται και συναισθήματα αυτό-ενοχοποίησης ανακύπτουν, όταν μάλιστα η υπεράσπιση της θέσης του/της παρενοχλούμενου/-ης είναι από θολή έως αδύνατη.

Ο συνδυασμός της δυσπιστίας, των παγιωμένων αντιλήψεων, αλλά και η αβεβαιότητα για την αντιμετώπιση του θέματος, ανακυκλώνει την καθυστέρηση ανάληψης δράσης από την πλευρά του θύματος και το κάνει ακόμα πιο ευάλωτο στις πιέσεις της ισχύουσας ιεραρχίας.

Υπό το πρίσμα , κατά συνέπεια, της παραπάνω αυτής συνοπτικής ανάλυσης, προκύπτει ότι η παρούσα μελέτη ανοίγει νέους ορίζοντες για τη διεπιστημονική προσέγγιση ενός άθικτου ακόμη ζητήματος στην Ελλάδα. Επιδίωξή της είναι να καταδειχθούν οι όροι σύστασης ενός φαινομένου ταμπού για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, τοποθετημένου στη σωστή επιστημονική και ανθρωπιστική του διάσταση, η οποία δεν μπορεί να είναι άλλη από την ανάδειξη των αναπαραστάσεων και των απορреουσών τους πρακτικών, όπως αυτές αρθρώνονται μέσα από τη σχέση κυρίαρχου και κυριαρχούμενου στο ιεραρχημένο πλαίσιο του χώρου εργασίας.

2. Η Κοινωνιολογική θεώρηση της σεξουαλικής παρενόχλησης

2.1. Η προβληματική και η εξέλιξη του ορισμού της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία

Ο όρος σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας είναι ένας σχετικά νέος όρος που περιγράφει ένα ιδιαίτερα σοβαρό φαινόμενο. Έκθεση εμπειρογνομόνων που συντάχθηκε για λογαριασμό της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, διαπίστωσε ότι η σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας αποτελεί σοβαρό πρόβλημα για πολλές εργαζόμενες γυναίκες στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και αποτελεί μια δυσάρεστη και αναπόφευκτη όψη της επαγγελματικής τους ζωής³⁰.

Μόλις τις τελευταίες δεκαετίες η σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας αναγνωρίστηκε ως πρόβλημα που απαιτούσε την εξεύρεση τρόπων αντιμετώπισής του³¹. Εντούτοις, ο όρος αυτός δεν είναι πάντα κοινά κατανοητός, ούτε παρατίθεται με την ίδια εννοιολόγηση. Στις προσπάθειες ορισμού του φαινομένου, καταγράφεται διεθνώς η ευρύτητα των συμπεριφορών που εντάσσονται σε κοινό εννοιολογικό πλαίσιο. Συνεπώς, ποικίλες συμπεριφορές μπορούν να θεωρηθούν ότι αποτελούν σεξουαλική παρενόχληση. Πρέπει να σημειωθεί ότι το περιεχόμενο που αποδίδεται στη σεξουαλική παρενόχληση είναι άμεσα συνυφασμένο με τα κοινωνικο-πολιτικά συστήματα, τις κυρίαρχες αξίες μέσα σε μια κοινωνία, τις κατακτήσεις του νομικού πολιτισμού, καθώς και τις σχέσεις εξουσίας που διαρθρώνονται μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό³².

Η πρώτη προσπάθεια για τη διαμόρφωση ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της σεξουαλικής παρενόχλησης, έγινε το 1975 από τη φεμινίστρια Lin Farley, σε συνεργασία με την Ένωση Εργαζόμενων Γυναικών (WWU) της Νέας Υόρκης³³. Στον πρώτο αυτό ορισμό η σεξουαλική παρενόχληση αφορούσε σε συμπεριφορές, όπως επαναλαμβανόμενα και ανεπιθύμητα για τον αποδέκτη σεξουαλικά σχόλια, βλέμματα, προτάσεις ή ακόμη και σωματική επαφή, που έκαναν το θιγόμενο άτομο να αισθάνεται ενόχληση ή προσβολή και του προκαλούσαν δυσαρέσκεια και αμηχανία

³⁰ Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Πως να καταπολεμήσετε τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις στους χώρους εργασίας: Οδηγός για την εφαρμογή του Κώδικα Πρακτικής της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Βρυξέλλες, Επίσημες εκδόσεις των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1993, σελ. 11.

³¹ βλ. σχετικά, European Parliament working papers, «*Measures to combat sexual harassment at the workplace: Action taken in the Member states of the European Community*», European Parliament, Women's Rights Series, W-2, 1994.

³² Παπαθεοδώρου Θ., (συν. Καρύδης Β., Βιδάλη Σ.), *Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία: Πρόταση ποινικοποίησης της συμπεριφοράς στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι., 2001, σελ.21

³³ Crouch M. A., *Thinking about sexual harassment: A guide for the perplexed*, Oxford University Press, 2001, σελ: 31.

στο εργασιακό περιβάλλον. Ο συγκεκριμένος ορισμός έχει πολλά κοινά με το νομικό αντίστοιχο που έχουν υιοθετήσει πολλές χώρες.

Η αντίληψη ότι η σεξουαλικά παρενοχλητική συμπεριφορά είναι μη αποδεκτή και ανεπιθύμητη για τον αποδέκτη της, ενοχλητική και προσβλητική, συμπεριλαμβανόταν στον ορισμό εξαρχής. Μέσω των πρώτων υποθέσεων που έφτασαν στη δικαιοσύνη, αναδείχθηκε ένας νέος προβληματισμός: πώς αντιμετωπίζονται οι περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης, υπό τη μορφή του «εκβιασμού», όπου το θύμα απειλείται με απόλυση, ή βρίσκεται ενώπιον εμποδίων στην εξέλιξη της επαγγελματικής του πορείας, όταν αρνείται να ενδώσει στις σεξουαλικές απαιτήσεις του δράστη;

Ο αρχικός ορισμός της σεξουαλικής παρενόχλησης δεν ήταν τόσο ευρύς σε σχέση με τον ορισμό που υιοθετήθηκε στις επόμενες δεκαετίες, ιδιαίτερα σε τρία σημεία³⁴:

- α) Η ιδέα ότι η όχληση του θύματος από το δράστη πρέπει να είναι επαναλαμβανόμενη για να θεωρηθεί σεξουαλική παρενόχληση, στη συνέχεια αναθεωρήθηκε. Αναγνωρίστηκε ότι μερικές παρενοχλητικές συμπεριφορές είναι τόσο σοβαρές, που δεν χρειάζεται η επανάληψή τους για να θεωρηθούν σεξουαλική παρενόχληση.
- β) Η σεξουαλική παρενόχληση φαινόταν ότι συνδεόταν μόνο με τη σεξουαλική δραστηριότητα. Το ερώτημα που προέκυψε ήταν εύλογο: η σεξουαλική παρενόχληση αναφέρεται μόνο στη σεξουαλικότητα, στο φύλο, ή και στις δύο μεταβλητές; Οι μεταγενέστεροι ορισμοί περιελάμβαναν και τον όρο «παρενόχληση βάσει φύλου».
- γ) Αρκετοί επιστήμονες επέμειναν στην άποψη ότι η άνιση κατανομή της εξουσίας σε κοινωνικό επίπεδο, παίζει σημαντικό ρόλο στη σεξουαλική παρενόχληση. Οι απόψεις αυτές εξέφραζαν την οπτική της φεμινιστικής ή κοινωνικο-πολιτισμικής ερμηνείας του φαινομένου.

Στο σύγχρονο δυτικό πολιτισμό, ο κοινός παρανομαστής των συμπεριφορών που συγκαταλέγονται στον όρο «σεξουαλική παρενόχληση», είναι ότι πρόκειται για ανεπιθύμητες και προσβλητικές συμπεριφορές για όσα άτομα τις υφίστανται. Οι συμπεριφορές αυτές δεν πλήττουν μόνο την αξιοπρέπεια του θιγόμενου ατόμου, αλλά ταυτόχρονα επηρεάζουν την πρόσβασή του στην απασχόληση, την επαγγελματική του πορεία και εξέλιξη, την αμοιβή του κ.ά., όπως επίσης, δημιουργούν ένα εχθρικό, ταπεινωτικό και εκφοβιστικό εργασιακό περιβάλλον για τους εργαζόμενους/-ες.

³⁴ Στο ίδιο

Σύμφωνα με το Ψήφισμα του Συμβουλίου των Υπουργών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (1993)³⁵, η σεξουαλική παρενόχληση των γυναικών στον εργασιακό χώρο αφορά στην ανεπιθύμητη συμπεριφορά σεξουαλικής φύσης ή άλλη συμπεριφορά βασιζόμενη στη διαφορά φύλου που θίγει την αξιοπρέπεια των γυναικών κατά την εργασία και η οποία εκφράζεται με λόγια ή με πράξεις. Στην τελευταία σχετική οδηγία που εξέδωσε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2002)³⁶, υιοθετείται ο ακόλουθος ορισμός της παρενόχλησης και της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας:

«Η παρενόχληση αφορά σε οιαδήποτε ανεπιθύμητη συμπεριφορά συνδεδεμένη με το φύλο ενός προσώπου, με σκοπό ή αποτέλεσμα την παραβίαση της αξιοπρέπειας του προσώπου αυτού και τη δημιουργία εκφοβιστικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος. Η σεξουαλική παρενόχληση αφορά σε οιαδήποτε μορφή ανεπιθύμητης λεκτικής, μη λεκτικής, ή σωματικής συμπεριφοράς σεξουαλικού χαρακτήρα, με σκοπό ή αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας ενός ατόμου, ιδίως με τη δημιουργία εκφοβιστικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος».

Η αναγνώριση της παρενόχλησης ως προβλήματος διάκρισης λόγω φύλου, συντελεί στο να στραφεί η προσοχή στο σημαντικό στοιχείο ότι η σεξουαλική παρενόχληση αποτελεί εμπόδιο στην ίση μεταχείριση κατά την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας και της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας³⁷.

Υπάρχουν δύο όψεις του ορισμού της σεξουαλικής παρενόχλησης που έχουν υιοθετηθεί στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Η πρώτη αφορά στην επικέντρωση του ορισμού, στον τρόπο, με τον οποίο έκρινε τη συγκεκριμένη συμπεριφορά ο αποδέκτης της και όχι στο κίνητρο ή στην πρόθεση του δράστη. Η δεύτερη συνδέεται με το εύρος του ορισμού, αναφέροντας ότι η σεξουαλική παρενόχληση περιλαμβάνει τη σεξουαλική συμπεριφορά, αλλά δεν περιορίζεται σε αυτή. Σε ορισμένες περιπτώσεις η σεξουαλική παρενόχληση δεν έχει σχέση με την προσπάθεια σύναψης σεξουαλικών σχέσεων και ενδέχεται να είναι επίδειξη δύναμης ή αντιπαλότητας. Σε αυτή τη συνθήκη, πρέπει να γίνεται λόγος για συμπεριφορά που βασίζεται στη διαφορά φύλου και θίγει την αξιοπρέπεια των εργαζόμενων.

³⁵ Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Πως να καταπολεμήσετε τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις στους χώρους εργασίας...», ο.π., σελ: 21

³⁶ Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Οδηγία 2002/73/ ΕΚ», 5 Οκτωβρίου 2002.

³⁷ βλ. σχετικά και Ευρωπαϊκή Κοινότητα - Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Εργασιακών σχέσεων και Κοινωνικών υποθέσεων, «Εγχειρίδιο για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα», Λουξεμβούργο, 1995.

2.2. Παραδείγματα περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης

Τα ακόλουθα παραδείγματα εντάσσονται στον κατάλογο παραδειγμάτων σχετικά με το τι μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στον ορισμό της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων³⁸:

- *Συμπεριφορά σεξουαλικής φύσης εκφραζόμενη με πράξεις*: αναφέρεται στην ανεπιθύμητη συμπεριφορά εκφραζόμενη με πράξεις, όπως περιπτώ αγγίγματα, χάρδια ή τσιμπήματα στο σώμα ενός/μιας εργαζομένου/-ης, με στόχο την επίθεση ή την πίεση για σύναψη σεξουαλικών σχέσεων³⁹.
- *Συμπεριφορά σεξουαλικής φύσης εκφραζόμενη με λόγια*: μπορεί να περιλαμβάνει ανεπιθύμητες ερωτικές και ανήθικες προτάσεις, ή πίεση για σεξουαλική επαφή, συνεχείς προτάσεις για κοινωνική δραστηριότητα εκτός εργασίας, ενώ έχει γίνει σαφές ότι αυτές οι προτάσεις είναι ανεπιθύμητες, ενοχλητικό φλερτάρισμα, άσεμνες παρατηρήσεις, υπονοούμενα ή πρόστυχα σχόλια. Με αυτό τον τρόπο, οι γυναίκες φαίνεται ότι αντιμετωπίζονται ως σεξουαλικά αντικείμενα παρά ως συνάδελφοι.
- *Συμπεριφορά σεξουαλικής φύσης μη εκφραζόμενη με λόγια*: αφορά στην επίδειξη πορνογραφικών περιοδικών ή άσεμνων εικόνων, αντικειμένων ή γραπτού υλικού, στα πονηρά βλέμματα, στο σφύριγμα ή στις πρόστυχες χειρονομίες. Η συμπεριφορά αυτή μπορεί να κάνει τις γυναίκες να αισθάνονται αμηχανία ή φόβο, ενώ παράλληλα υποβιβάζεται η θέση τους και πλήττεται η επαγγελματική τους αξιοπρέπεια.
- **Συμπεριφορά βασιζόμενη στη διαφορά φύλου**: περιλαμβάνονται συμπεριφορές, οι οποίες δυσφημούν ή γελοιοποιούν, ή είναι εκφοβιστικές ή ενοχλητικές για την εργαζόμενη και οφείλονται στο φύλο της⁴⁰.

Συμπληρωματικά, πρέπει να τονίσουμε τη διάκριση μεταξύ της σεξουαλικής παρενόχλησης που βλάπτει ψυχικά και σωματικά το θιγόμενο άτομο, αλλά και το εργασιακό περιβάλλον, από τη σεξουαλική παρενόχληση η οποία, επιπλέον, χρησιμοποιείται ως βάση για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την παραμονή ή όχι του θύματος στην εργασία και κάτω από ποιες συνθήκες⁴¹. Η δεύτερη περίπτωση ονομάζεται «σεξουαλικός εκβιασμός» που εξ ορισμού εμπεριέχει κατάχρηση

³⁸ Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Πως να καταπολεμήσετε τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις στους χώρους εργασίας...», ο.π.

³⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι αντίστοιχη συμπεριφορά σε δημόσιο χώρο μεταξύ αγνώστων ισοδυναμεί με ποινικό αδίκημα.

⁴⁰ Για παράδειγμα, ταπεινωτικές ή εξευτελιστικές προσβολές ή υβριστικές πράξεις που συνδέονται με το φύλο και ενοχλητικά σχόλια σχετικά με την εμφάνιση ή το ντύσιμο.

⁴¹ Η ταξινόμηση αυτή έχει αναπτυχθεί ως νομικό πρότυπο για τη σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία τόσο σε ορισμένα κράτη μέλη της Ε.Ε. όσο και εκτός αυτής. Βλ. σχετικά, Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ό.π.

εξουσίας, καθώς απαιτείται σεξουαλική υποταγή με ανταλλάγματα επαγγελματικά πλεονεκτήματα ή αποφυγή δυσμενέστερης μεταχείρισης.

2.3. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της σεξουαλικής παρενόχλησης

Τα θεωρητικά μοντέλα που αναπτύχθηκαν από την επιστημονική κοινότητα στην προσπάθεια ανάλυσης και ερμηνείας του φαινομένου της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας, εστιάζονται στη διερεύνηση βιολογικών και κοινωνικο-πολιτισμικών παραγόντων. Παραθέτουμε τα σημαντικότερα θεωρητικά-ερμηνευτικά μοντέλα του φαινομένου που εμφανίζονται συστηματικά και επίμονα στη διεθνή βιβλιογραφία⁴².

2.3.1. Το βιολογικό μοντέλο

Σύμφωνα με το βιολογικό μοντέλο, η σεξουαλική παρενόχληση εξετάζεται στο πλαίσιο των σεξουαλικών σχέσεων και της φυσικής έλξης μεταξύ των δύο φύλων. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η «σεξουαλική επιλογή» με στόχο την αναπαραγωγή, κατευθύνει τις συμπεριφορές ανδρών και γυναικών στην αναζήτηση ερωτικού συντρόφου. Η σεξουαλική στρατηγική των ανδρών διαφέρει από αυτή των γυναικών, εξαιτίας των διαφορετικών αναπαραγωγικών ρόλων που έχουν τα δύο φύλα.

Διαφορετικοί ψυχολογικοί μηχανισμοί χαρακτηρίζουν τη σεξουαλική στρατηγική των δύο φύλων. Για τις γυναίκες, σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες, η σεξουαλική στρατηγική συνδέεται με την αναζήτηση μακροχρόνιων σοβαρών δεσμεύσεων με ένα σύντροφο που μπορεί να παρέχει σιγουριά και ασφάλεια στα μέλη της μελλοντικής οικογένειας. Αντίθετα, για τους άνδρες, η σεξουαλική στρατηγική συνδέεται συχνά με την επιδίωξη σύναψης σύντομων σεξουαλικών σχέσεων με ελκυστικές γυναίκες. Αυτές οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών που αναδεικνύονται μέσα από τις στρατηγικές, οδηγούν αναπόφευκτα τα δύο φύλα σε συγκρούσεις, μορφή των οποίων αποτελεί και η σεξουαλική παρενόχληση⁴³.

Η αντίδραση των «θιγόμενων» γυναικών απέναντι στη σεξουαλική παρενόχληση, εξαρτάται από το αν το κίνητρο του δράστη της συμπεριφοράς αυτής εκλαμβάνεται ως ρομαντικό ή σεξουαλικό. Οι άνδρες με τη σαφή επιδίωξη της σύναψης σεξουαλικών σχέσεων, τείνουν να είναι περισσότερο σεξουαλικά προσανατολισμένοι από ό,τι οι γυναίκες. Το ενδιαφέρον που μπορεί να τους δείξει ένα άτομο αντίθετου φύλου, το εκλαμβάνουν ως σεξουαλικό ενδιαφέρον, σε αντίθεση

⁴² βλ. σχετικά, Crouch M. A., *Thinking about sexual harassment...*, ό.π., Davidson M. J. & Burke R. J., *Women in management: Current research issues*, London, Paul Chapman Publ., 1994.

⁴³ Η συγκεκριμένη ερμηνευτική της σεξουαλικής παρενόχλησης προσέγγιση παρουσιάζει «ηθική» ουδετερότητα και δεν υπεισέρχεται σε σχετικούς προβληματισμούς, περί του ανήθικου και προσβλητικού για τον αποδέκτη χαρακτήρα μιας τέτοιας συμπεριφοράς.

με τις γυναίκες που μπορεί να το θεωρήσουν φιλικό ενδιαφέρον. Αυτή η διαφορετική ερμηνεία μιας συμπεριφοράς από τα δύο φύλα, μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις και συγκρούσεις.

2.3.2. Το κοινωνικο-πολιτισμικό μοντέλο

Σύμφωνα με τη συγκεκριμένη θεώρηση, η σεξουαλική παρενόχληση αντιπροσωπεύει την κατάχρηση εξουσίας⁴⁴ και υπό αυτή την έννοια εξετάζεται μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο που καλλιεργεί και ενισχύει τις ανισότητες σε επίπεδο εξουσίας και δύναμης μεταξύ των δύο φύλων. Οι άνδρες επιβραβεύονται κοινωνικά όταν δείχνουν σεξουαλική ενεργητικότητα, ενώ οι γυναίκες επιβραβεύονται όταν είναι υποχωρητικές και παθητικές. Η σεξουαλική παρενόχληση των γυναικών από τους άνδρες συνδέεται άμεσα με τη θέση που έχει η γυναίκα στην κοινωνία: οι άνδρες κυριαρχούν και εξουσιάζουν, ενώ οι γυναίκες κυριαρχούνται. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων σε όλα τα κοινωνικά πεδία είναι διαποτισμένες από αυτό το σχήμα του κυρίαρχου αρσενικού και του κυριαρχούμενου θηλυκού. Η σεξουαλική παρενόχληση, κατά συνέπεια, δεν είναι τίποτε άλλο, παρά μια μορφή σεξουαλικής κυριαρχίας ανάμεσα στα δύο φύλα, η οποία πλήττει και επιδεινώνει περαιτέρω τη θέση της γυναίκας στο κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον.

2.3.3. Το δομικό μοντέλο

Η σεξουαλική παρενόχληση εξετάζεται και ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του δομικού πλαισίου οργάνωσης και λειτουργίας μιας επιχείρησης. Υποστηρίζεται ότι η σεξουαλική παρενόχληση είναι αποτέλεσμα των σχέσεων ιεραρχίας, επαγγελματικών ευκαιριών και των σχέσεων εξουσίας, όπως καλλιεργούνται και ενθαρρύνονται από την ίδια τη δομή μιας επιχείρησης. Τα φυσικά, δομικά και κανονιστικά χαρακτηριστικά μιας επιχείρησης, δίνουν την ευκαιρία στους άνδρες εργαζόμενους να παρενοχλούν τις γυναίκες εργαζόμενες.

Για παράδειγμα, συχνά σε μια επιχείρηση οι άνδρες και οι γυναίκες κατέχουν διαφορετικές θέσεις, με τους άνδρες κυρίως να κατέχουν σε μεγαλύτερο βαθμό θέσεις εξουσίας. Μέσα από την ίδια τη δομή της επιχείρησης, δίνεται η δυνατότητα στους άνδρες να κάνουν χρήση της δύναμης και εξουσίας που κατέχουν, ώστε να επηρεάσουν τις υφιστάμενες γυναίκες και να τις εμπλέξουν σε σεξουαλικές σχέσεις.

⁴⁴ Brewis J. & Linstead S., *Sex, work and sex work: Eroticizing organization*, London, Routledge, 2000, σελ. 78.

Η κατοχή δύναμης και εξουσίας βοηθά στην εκδήλωση σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας, η οποία συχνά λαμβάνει τη μορφή του εκβιασμού και απειλεί - πέραν των άλλων- την εργασιακή θέση του αποδέκτη της. Τέλος, η σεξουαλική παρενόχληση είναι ένας τρόπος για να διατηρούν οι άνδρες τις γυναίκες σε απόσταση από τον εργασιακό και κοινωνικό ανταγωνισμό, ισχυρισμός που βρίσκει αρκετές φεμινίστριες αντίθετες⁴⁵.

2.3.4. Η φιλελεύθερη οπτική

Ως σεξουαλική παρενόχληση σύμφωνα με τη φιλελεύθερη οπτική, νοείται η συμπεριφορά των υποκειμένων εκείνων που άδικα βλάπτουν άλλα άτομα στο χώρο εργασίας (ή αλλού). Εντούτοις, εξαιτίας της άνισης θέσης που κατέχουν τα φύλα στην κοινωνία, οι άντρες τείνουν να είναι οι δράστες μιας ανάλογης συμπεριφοράς και οι γυναίκες οι αποδέκτες της. Η συγκεκριμένη οπτική υποκινείται και περικλείει πολιτικές και ανθρώπινες αξίες, όπως η ελευθερία και η ισότητα, ενώ εξετάζει λιγότερο τα κίνητρα και τους μηχανισμούς που επηρεάζουν και κατευθύνουν την ανθρώπινη συμπεριφορά.

2.3.5. Η νομική θεώρηση

Σύμφωνα με τη **νομική θεώρηση**, υποστηρίζεται ότι οι σεξουαλικά παρενοχλητικές συμπεριφορές αντανακλούν την ανισότητα δύναμης στις σχέσεις που οδηγεί στην εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο και συνήθως αυτού που έχει την εξουσία και τη δύναμη έναντι αυτού που υστερεί, στην προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ως θεμελιώδους δικαιώματος, στην προσβολή της σεξουαλικής αξιοπρέπειας και ελευθερίας επιλογής καθώς και στην εκμετάλλευση της ιεραρχικής ισχύος για την εκβιαστική απόσπαση σεξουαλικής εύνοιας ή την υποχρέωση κάποιου σε ανοχή ανεπιθύμητης σεξουαλικής συμπεριφοράς.

⁴⁵ Σύμφωνα με ορισμένες φεμινίστριες, αυτή η προσέγγιση θέτει τη γυναίκα στο ρόλο του «θύματος», το οποίο, όντας παθητικό, χρειάζεται την επίσημη προστασία από τη σκληρότητα των ανδρών. Βλ. σχετικά, Crouch M. A., *Thinking about sexual harassment...*, ό.π., σελ. 8

2.4. Μύθοι που συνδέονται με τη σεξουαλική παρενόχληση

Ο τρόπος και η ένταση, με την οποία τόσο οι άνδρες, όσο και οι γυναίκες, αντιλαμβάνονται ορισμένες συμπεριφορές ως σεξουαλικά παρενοχλητικές, συχνά συνδέεται με τις αντιλήψεις τους για τους ρόλους και τη θέση των δύο φύλων στην εργασία και στην κοινωνία. Θα πρέπει να τονιστεί ότι οι συγκεκριμένες αντιλήψεις των περισσότερων κοινωνικών υποκειμένων, επηρεάζονται από τη σχετική με τη σεξουαλική παρενόχληση μυθολογία.

Οι μύθοι που καλλιεργούνται σε μια προσπάθεια ερμηνείας του φαινομένου της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, επιτυγχάνουν μια υπεραπλουστευμένη εξήγηση ενός πολυσύνθετου κοινωνικού φαινομένου, ενώ, παράλληλα, καταφέρνουν να επιδρούν εφησυχαστικά στα μέλη της κοινωνίας, μειώνοντας το αίσθημα του φόβου και της ατομικής ευπάθειας. Επίσης, καταφέρνουν να διαβρώνουν σημαντικά το έδαφος, επί του οποίου αναπτύσσεται ο επιστημονικός διάλογος. Κάποια από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα⁴⁶ της σχετικής με τη σεξουαλική παρενόχληση μυθολογίας αναφέρονται ακολούθως:

- *Η σεξουαλική παρενόχληση είναι μια «ακατέργαστη» προσπάθεια έναρξης ερωτικών σχέσεων.*
Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, η σεξουαλική παρενόχληση δεν σχετίζεται με έντονη ερωτική επιθυμία. Είναι συνήθως επίδειξη "δύναμης" από την πλευρά του δράστη.
- *Η σεξουαλική παρενόχληση είναι πρόβλημα που αντιμετωπίζουν μόνο οι ελκυστικές γυναίκες.*
Δεν υπάρχουν θύματα με συγκεκριμένα εξωτερικά χαρακτηριστικά που μπορεί να αποτελέσουν στόχο σεξουαλικής παρενόχλησης. Η πιθανότητα να παρενοχληθεί σεξουαλικά κάποιος, συνδέεται με την αντιλαμβανόμενη ευπάθεια του αποδέκτη, και όχι με τη φυσική του εμφάνιση.
- *Οι γυναίκες που παρενοχλούνται έχουν προκαλέσει την παρενόχλησή τους.*
Πρόκειται για αβάσιμο ισχυρισμό, καθώς η ευπάθεια και η έλλειψη δύναμης αποτελούν δείκτες πιθανότητας παρενόχλησης και όχι η ελκυστικότητα ή η εξωτερική εμφάνιση. Επιπλέον, είναι παρακινδυνευμένο να θεωρείται ότι πολλές γυναίκες προκαλούν συμπεριφορές, οι οποίες τους είναι δυσάρεστες.

⁴⁶ Βλ. σχετικά, Rubenstein M., *Sexual harassment at work: Preventing and remedying*, London, Industrial Relations Services, 1989, σελ. 3-4.

- *Η σεξουαλική παρενόχληση είναι αναπόφευκτη, «ως φυσική ροή των πραγμάτων», και εξαιτίας αυτού του γεγονότος, οι γυναίκες πρέπει να υπομένουν και να ανέχονται σχετικές συμπεριφορές και να προσπαθούν να τις αντικρούουν με ήπια μέσα.*

Το γεγονός καθεαυτό ότι η σεξουαλική παρενόχληση παύει όταν οι γυναίκες εναντιώνονται και παύουν να την ανέχονται, υποδεικνύει ότι η σεξουαλική παρενόχληση δεν αποτελεί μέρος της «φυσικής τάξης των πραγμάτων».

- *Όλοι οι άνδρες είναι δράστες παρενόχλησης.*

Αυτή η διατύπωση αποτελεί τον αντίλογο στην άποψη ότι η σεξουαλική παρενόχληση είναι «αναπόφευκτη ως φυσικό φαινόμενο». Στην πραγματικότητα, υπάρχει ένας συνεχώς αυξανόμενος αριθμός ανδρών, οι οποίοι έχουν την απαραίτητη ευαισθησία, ώστε να αναγνωρίζουν πότε η συμπεριφορά τους μπορεί να είναι δυσάρεστη ή προσβλητική. Με την κατάλληλη ενημέρωση και ευαισθητοποίηση ο αριθμός αυτών των ανδρών μπορεί να αυξηθεί σημαντικά. Από την άλλη πλευρά, από τα στοιχεία των ερευνών προκύπτει ότι μερικοί άνδρες είναι δράστες σεξουαλικής συμπεριφοράς καθ' έξη και είναι πιθανό να παρενοχλούν περισσότερες από μία γυναίκες, ή την ίδια γυναίκα περισσότερο από μια φορά.

- *Οι εργοδότες δεν θα προσλάβαν έναν άνδρα, ο οποίος μπορεί να εκδηλώσει παρενοχλητική συμπεριφορά στο χώρο εργασίας.*

Αν και δεν είναι δυνατόν να εικονολογήσει κανείς ότι όλοι οι άντρες είναι δράστες σεξουαλικής παρενόχλησης, τα στοιχεία καθιστούν σαφές ότι η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία δεν είναι απλά ένα φαινόμενο που συνδέεται με τους ασυνήθιστους, σεξουαλικά παρεκκλίνοντες άνδρες. όπως έχει προαναφερθεί, η σεξουαλική παρενόχληση δεν σχετίζεται με τη σεξουαλική επαφή, αλλά με την κατάχρηση εξουσίας από τα άτομα που έχουν τη μεγαλύτερη δύναμη, εξαιτίας της θέσης τους, της παλαιότητάς τους στην εργασία, του φυσικού τους μεγέθους κ.λπ.

- *Οι άνδρες δεν παρενοχλούνται σεξουαλικά.*

Πρέπει να αναγνωρισθεί ότι η σεξουαλική παρενόχληση είναι μια συμπεριφορά συνδεδεμένη με τη δύναμη και λαμβάνει χώρα σε κοινωνίες, όπου οι γυναίκες αντιμετωπίζονται ως σεξουαλικά αντικείμενα και υποκείμενα που δεν κατέχουν εξουσία και δύναμη σε υψηλά επίπεδα. Εντούτοις, όλες οι μελέτες δεικνύουν ότι παρατηρείται αντίστοιχα σεξουαλική παρενόχληση και στους άνδρες, σε μικρότερο όμως βαθμό από ό,τι οι γυναίκες.

- *Η λήψη προληπτικών της σεξουαλικής παρενόχλησης μέτρων υπεισέρχεται αυθαίρετα στις ιδιωτικές ζωές των εργαζομένων.*

Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία δεν είναι μια «ιδιωτική» διαφωνία μεταξύ των εργαζομένων. Οι εργοδότες έχουν τη νομική ευθύνη να παρέχουν στους εργαζόμενους ένα ασφαλές και υγιές εργασιακό περιβάλλον. Οι τελευταίοι είναι υπεύθυνοι για οποιαδήποτε παρενοχλητική συμπεριφορά στον εργασιακό χώρο, ανεξάρτητα εάν έχουν γνώση αυτής, ή αν έχουν δώσει την έγκρισή τους. Όλες οι συμπεριφορές σεξουαλικής παρενόχλησης στον εργασιακό χώρο, εξ ορισμού χρησιμοποιούν τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες που προκύπτουν από τις εργασιακές σχέσεις⁴⁷.

- *Οι εργαζόμενοι υφίστανται παρενόχληση μόνο από τους ιεραρχικά ανώτερους.*

Η σεξουαλική παρενόχληση από τους διευθυντές ή τους προϊστάμενους είναι ιδιαίτερα σοβαρή, καθώς εμπεριέχει συχνά τον εξαναγκασμό, ή τον «ηθικό εκβιασμό», όπου η συμμόρφωση του θιγόμενου ατόμου με τα σεξουαλικά αιτήματα του δράστη γίνεται κριτήριο για την εκχώρηση εργασιακών προνομίων και ωφελειών. Εντούτοις, η σεξουαλική παρενόχληση μπορεί παράλληλα να αφορά σε σχέσεις μεταξύ ομοβάθμιων συναδέλφων.

- *Το κόστος της πρόληψης των σεξουαλικά παρενοχλητικών συμπεριφορών είναι υψηλό.*

Το κόστος σχεδιασμού μιας θετικής προληπτικής πολιτικής και τα προγράμματα κατάρτισης που στόχο έχουν τη μείωση των επιπτώσεων της σεξουαλικής παρενόχλησης είναι κατά τρόπο σαφή και προφανή σημαντικά χαμηλότερο από ό,τι το κόστος που συνεπάγεται για το θύμα και την επιχείρηση η σεξουαλική παρενόχληση των εργαζομένων⁴⁸.

⁴⁷ Ιδιαίτερα εάν η παρενόχληση έχει δράστη προϊστάμενο ή ιεραρχικά ανώτερο άτομο ενέχει την εκμετάλλευση των προνομίων που έχουν εκχωρηθεί από την εργοδοσία.

⁴⁸ Υπό την έννοια της μείωσης της απόδοσης των εργαζομένων, της συνεχούς απουσίας των θιγόμενων εργαζομένων, τη ρήξη των εργασιακών σχέσεων, τις οικονομικές απώλειες που συνδέονται με τη μείωση της παραγωγικότητας, αλλά και τις δαπάνες που είναι συνδεδεμένες με δικαστικά έξοδα σε περιπτώσεις καταγγελιών.

2.5. Επισκόπηση των ερευνών

Το φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας έχει απασχολήσει έντονα την επιστημονική και ερευνητική κοινότητα κυρίως των Η.Π.Α., της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης⁴⁹. Αντίθετα, πολύ λίγες ερευνητικές προσπάθειες έχουν γίνει κατά την τελευταία δεκαετία από τις χώρες της Νότιας Ευρώπης –με εξαίρεση την Ιταλία⁵⁰. Συνολικά, τη δεκαετία 1987-1997 διεξήχθησαν 74 συνολικά ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες, σε 11 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁵¹, από τις οποίες προκύπτει ότι το 30% με 50% των εργαζομένων γυναικών είχαν τουλάχιστον μία φορά υποστεί σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας τους. Το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες αγγίζει το 10%. Στις μισές περίπου περιπτώσεις ο δράστης της παρενοχλητικής συμπεριφοράς ήταν ομοβάθμιος με το θύμα, ενώ στο 30% των περιπτώσεων ο δράστης ήταν προϊστάμενος, ή ιεραρχικά ανώτερος.

Στις έρευνες που παρατίθενται στη συνέχεια, οι γυναίκες αποτέλεσαν τα θιγόμενα μέρη σεξουαλικά παρενοχλητικών συμπεριφορών, με τους άνδρες στο ρόλο του δράστη σεξουαλικής παρενόχλησης. Σε μία από της μεγαλύτερες έρευνες που διεξήχθη το Μάρτιο του 1981 στις Η.Π.Α.⁵², σε δείγμα 20.314 ομοσπονδιακών υπαλλήλων, ένας στους τέσσερις εργαζόμενους, οι γυναίκες σε υψηλότερο ποσοστό από τους άνδρες (42% έναντι 15%), ανέφεραν εμπειρίες σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας. Σε αντίστοιχες έρευνες στο Αμερικάνικο Ναυτικό (1992) το 42% των στρατευμένων γυναικών ανέφεραν σεξουαλική παρενόχληση κατά την υπηρεσία τους, ή σε αποστολή.

Επιπρόσθετα, έρευνα που διεξήχθη από την Επιτροπή Ίσων Δικαιωμάτων των Γυναικών των Ηνωμένων Εθνών, αναφέρει ότι το 50% των γυναικών εργαζομένων έχει υπάρξει θύμα σεξουαλικής παρενόχλησης⁵³. Σε σχετικές βρετανικές έρευνες⁵⁴, το αντίστοιχο ποσοστό των εργαζομένων που αναφέρει τουλάχιστον μία εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης ανέρχεται στο 60%, ενώ το 17% αναφέρει ότι έχει βιώσει σχετικές εμπειρίες περισσότερο από έξι φορές στην εργασιακή του πορεία.

⁴⁹ Το ερευνητικό ενδιαφέρον και οι σχετικές πρωτοβουλίες για την έναρξη του δημοσίου διαλόγου και την καταγραφή της έκτασης του φαινομένου της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας, ενισχύθηκαν ιδιαίτερα μέσα από την πίεση και τις πρωτοβουλίες γυναικείων οργανώσεων και συνδικάτων εργαζομένων που απαίτησαν την αναγνώριση του φαινομένου ως κοινωνικό πρόβλημα που πλήττει την αξιοπρέπεια κάθε εργαζομένου, καθώς και της αρχής της ισότητας.

⁵⁰ Βλ. σχετικά, European Commission, *Sexual harassment at the workplace in the European Union*, Belgium, Publ. of the European Communities, 1999.

⁵¹ Οι έρευνες αυτές ήταν τόσο σε κλαδικό, όσο και σε εθνικό επίπεδο.

⁵² Davidson M. J. & Burke R. J., ό.π., σελ. 171-172.

⁵³ Hadjifotiou N., *Women and harassment at work*, Pluto Press, 1983, σελ. 10.

⁵⁴ Στο ίδιο

Σε έρευνα των Susan Meyer και Karen Sauvigne⁵⁵ που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του Ινστιτούτου των Εργαζομένων Γυναικών (WWUI) στη Νέα Υόρκη σε δείγμα 155 γυναικών, βρέθηκε ότι το 70% αυτών είχαν παρενόχληθεί σεξουαλικά τουλάχιστον μία φορά. Αν και η παρενόχληση ήταν κυρίως λεκτική, το 56% των θυμάτων ανέφερε περιστατικά και σωματικής παρενόχλησης.

Στην Ελλάδα, αν και δεν υπάρχουν πολλές σχετικές έρευνες, από έρευνα που διεξήχθη από το Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Πατρών, προκύπτει ότι το 66.7% των γυναικών έχει υποστεί, τουλάχιστον μία φορά, κάποια μορφή σεξουαλικής παρενόχλησης⁵⁶ στον εργασιακό χώρο.

Όπως ήδη έχει επισημανθεί, οι άνδρες είναι συχνότερα οι δράστες σεξουαλικής παρενόχλησης και οι γυναίκες τα θύματα ή τα θιγόμενα μέρη. Συμπληρωματικά, πολλά περιστατικά παρενόχλησης που αναφέρονται από τις γυναίκες, έχουν επαναλαμβανόμενο χαρακτήρα και συχνά διαρκούν περισσότερο από μια εβδομάδα ή ακόμη και 6 μήνες.

Αν και ο αριθμός των αναφορών από τις γυναίκες στις έρευνες για σεξουαλική παρενόχληση είναι ιδιαίτερα υψηλός, ένα πολύ μικρό ποσοστό αναφέρει το περιστατικό δημόσια ή προχωρά σε επίσημη καταγγελία. Από σχετικές έρευνες,⁵⁷ υπολογίζεται ότι 51% έως 76% των γυναικών αναφέρουν σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, ενώ μόλις το 3% των γυναικών καταγγέλλουν σε επίσημες αρχές ανάλογα περιστατικά.

Οι αντιδράσεις των γυναικών-θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας που καταγράφονται από τις διάφορες έρευνες, υποδηλώνουν ότι τα θύματα κινούνται στο παρασκήνιο και δεν προχωρούν σε ενεργητικές πράξεις, όπως καταγγελία ή αναφορά των περιστατικών⁵⁸. Σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα, ένα πολύ μικρό ποσοστό γυναικών-θυμάτων που κυμαίνεται περίπου στο 8% απευθύνεται στον εργοδότη, αναφέροντας την παρενόχληση. Ένα υψηλότερο ποσοστό θυμάτων (περίπου 17%) ζητά να αλλάξει τμήμα, να μεταφερθεί σε άλλο χώρο της επιχείρησης ή παραιτείται. Οι συνήθεις αντιδράσεις των θυμάτων συνδέονται με μια περισσότερο εσωτερική διαδικασία: τα θύματα προσποιούνται ότι δεν συμβαίνει τίποτα, ή ότι αυτό που συμβαίνει δεν έχει καμία επίδραση επάνω τους (άρνηση της κατάστασης), ή προσπαθούν να αγνοήσουν την παρενόχληση, μη λαμβάνοντας κάποια πρωτοβουλία, ή προσπαθούν να αποσυνδεθούν ψυχολογικά από την κατάσταση. Πολλές φορές ακόμη κατηγορούν τον εαυτό τους για τη

⁵⁵ Stan A. M., *Debating sexual correctness*, N.Y., Dell Publishing, 1995, σελ. 4

⁵⁶ Ελευθεροτυπία, 16/6/2002.

⁵⁷ βλ. σχετικά, Davidson M. J. & Burke R. J., *ό.π.*

⁵⁸ Thomas A. M. & Kitzinger C., *Sexual harassment: Contemporary feminist perspectives*, London, Open University Press, 1997, σελ. 10.

συμπεριφορά του δράστη, προσπαθούν να αποφύγουν καταστάσεις που εκτιμούν ότι συνδέονται με την παρενόχληση, ή απλά ανέχονται την παρενόχληση. Επίσης, σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα, υπολογίζεται ότι για το 75% των περιπτώσεων όπου οι γυναίκες-θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης προσπάθησαν να αγνοήσουν αυτό που τους συνέβαινε, ελπίζοντας ότι ο δράστης θα υποχωρήσει, η κατάσταση σύντομα επιδεινώθηκε⁵⁹.

Σύμφωνα με τις έρευνες σε διάφορα κράτη μέλη⁶⁰ της Ε.Ε. ορισμένες ειδικές ομάδες πληθυσμού είναι ιδιαίτερα ευάλωτες στη σεξουαλική παρενόχληση. Πρόκειται για μια σχέση που συνδέει τον κίνδυνο σεξουαλικής παρενόχλησης με τον ευπρόσβλητο χαρακτήρα του αποδέκτη της. Οι νέες, άγαμες και διαζευγμένες γυναίκες, καθώς και οι εργαζόμενες σε μη παραδοσιακές για το φύλο τους εργασίες, είναι δυσανάλογα εκτεθειμένες στον κίνδυνο σεξουαλικής παρενόχλησης σε σχέση με τις υπόλοιπες γυναίκες και αναφέρουν συχνότερα εμπειρίες με ανάλογα περιστατικά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε σχετική έρευνα του Υπουργείου Νεότητας, Οικογένειας, Γυναικών και Υγείας της Γερμανίας⁶¹, την περίοδο της παρενόχλησης, τα θύματα είναι συνήθως 20 έως 30 ετών, χωρίς παιδιά και σχετικά νέοι/-ες στην εργασία, ενώ πολλές φορές βρίσκονται σε περίοδο δοκιμασίας ή έχουν προσωρινή σύμβαση εργασίας.

Τα ευρήματα των διαφόρων ερευνών σχετικά με τη συχνότητα που οι γυναίκες, οι οποίες εργάζονται σε παραδοσιακούς και μη παραδοσιακούς τομείς, βιώνουν σεξουαλική παρενόχληση, είναι αντικρουόμενα⁶². Αυτό που διαφαίνεται είναι ότι πρόκειται περισσότερο για την ποιοτική διαφορά ανάμεσα στις σεξουαλικά παρενοχλητικές συμπεριφορές και λιγότερο για τη συχνότητα που οι γυναίκες στους διαφορετικούς τομείς εργασίας υφίστανται παρενοχλήσεις. Έτσι, αναφέρεται ότι για τις γυναίκες που εργάζονται στους παραδοσιακούς τομείς, η σεξουαλική παρενόχληση αποτελεί απειλή για την απώλεια της εργασίας τους, ενώ για τις γυναίκες που εργάζονται σε μη παραδοσιακούς τομείς, η σεξουαλική παρενόχληση συνδέεται με μια εμπειρία μέσα σε ένα γενικότερο εχθρικό εργασιακό περιβάλλον⁶³. Οι γυναίκες που εργάζονται σε τομείς που παραδοσιακά θεωρούνται ανδρικοί, ξεπερνούν τα όρια σύμφωνα με τον παραδοσιακό τους ρόλο, προκαλούν την ανδρική

⁵⁹ Hadjifotiou N., ό.π., σελ. 19.

⁶⁰ Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Πως να καταπολεμήσετε τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις...», ό.π., σελ. 14- 15

⁶¹ Holzbecher M. et al., Σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, στο Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Πως να καταπολεμήσετε τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις στους χώρους εργασίας...», ό.π..

⁶² Στο ίδιο

⁶³ Για τις γυναίκες που εργάζονται σε παραδοσιακούς τομείς εργασίας, η σεξουαλική παρενόχληση ξεκινά με ύπουλα κομπλιμέντα, υπονοούμενα και χυδαία αστεία, ενώ για τις γυναίκες που εργάζονται σε μη παραδοσιακούς τομείς η σεξουαλική παρενόχληση περιλαμβάνει εχθρικά και απειλητικά σεξουαλικά σχόλια συνοδευόμενα από μη σεξουαλικές πράξεις που σκοπό έχουν να κάνουν τη γυναίκα να αισθάνεται παρείσακτη στο εργασιακό περιβάλλον.

κυριαρχία στο χώρο της εργασίας και είναι πιθανότερα θύματα όχι μόνο σεξουαλικής παρενόχλησης, αλλά και διακρίσεων εξαιτίας του φύλου τους⁶⁴.

Συχνότερος **δράστης σεξουαλικής παρενόχλησης** είναι ο ισόβαθμος συνάδελφος της γυναίκας, ενώ έπεται ο προϊστάμενός της. Παρόλα αυτά, τα σοβαρότερα περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης τα οποία καταγγέλλονται λιγότερο συχνά, έχουν στην πλειοψηφία τους δράστες σε ιεραρχικά ανώτερη θέση από τα θύματα⁶⁵. Οι συχνότερες εμπειρίες παρενόχλησης αφορούν σε ανεπιθύμητα σεξουαλικά πειράγματα, αστεία, σχόλια, ερωτήματα, ανεπιθύμητα «πονηρά» βλέμματα, χειρονομίες και σφυρίγματα.

⁶⁴ Hearn J., Sheppard D. L., Tancred- Sheriff P., Burrell G., *The sexuality of organization*, Sage publ., 1989, σελ. 71-89.

⁶⁵ Davidson M. J. & Burke R. J., ό.π.

2.6. Χαρακτηριστικά του δράστη και του θύματος σεξουαλικής παρενόχλησης

Όσον αφορά στα **χαρακτηριστικά του άνδρα-δράστη σεξουαλικής παρενόχλησης**, οι πληροφορίες κυρίως προέρχονται από τις ομολογίες και τις περιγραφές των θυμάτων⁶⁶. Από αυτές προκύπτει ότι ο δράστης είναι συνήθως έγγαμος, μεγαλύτερος σε ηλικία από το θύμα, ίδιας εθνικότητας και πιθανότερα ομοβάθμιος του θύματος συνάδελφος, παρά προϊστάμενος⁶⁷.

Σύμφωνα με τη φεμινιστική οπτική και ερμηνεία της σεξουαλικής παρενόχλησης, δεν πρόκειται μόνο για μια συμπεριφορά ή πράξη σεξουαλικού χαρακτήρα, αλλά επίσης και για μια μορφή έκφρασης της δύναμης και της υπεροχής του δράστη απέναντι στο θύμα. Την ερμηνεία αυτή έρχονται να ενισχύσουν τα ευρήματα διαφόρων ερευνών⁶⁸, από τα οποία προκύπτει ότι οι δράστες, καθώς και οι πιθανοί δράστες σεξουαλικής παρενόχλησης, έχουν ακραίες, παραδοσιακές απόψεις σχετικά με το κοινωνικό στερεότυπο του «άνδρα και ανδρισμού», την υπεροχή, την επιβολή δύναμης πάνω στις γυναίκες και την κοινωνική και σεξουαλική κυριαρχία των ανδρών.

Πάντως, θα πρέπει να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τα ερευνητικά δεδομένα μέχρι και σήμερα, τα χαρακτηριστικά των ανδρών-δραστών σεξουαλικής παρενόχλησης δεν διαφέρουν από τα χαρακτηριστικά των υπόλοιπων ανδρών. Απαιτείται περαιτέρω έρευνα προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση διαφόρων ψυχοκοινωνικών μεταβλητών με τη σεξουαλική παρενόχληση και τους δράστες της.

Όσον αφορά **στα χαρακτηριστικά των γυναικών-θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης** στους χώρους εργασίας, από τα ερευνητικά ευρήματα προκύπτει ότι οι γυναίκες, οι οποίες είναι πιθανότεροι στόχοι σεξουαλικής παρενόχλησης είναι οι ηλικιακά νέες, οι άγαμες ή/και διαζευγμένες και όσες απασχολούνται σε λιγότερο παραδοσιακούς τομείς της αγοράς εργασίας⁶⁹. Εντούτοις, επισημαίνεται ερευνητικά ότι όλες οι εργαζόμενες γυναίκες είναι πιθανοί στόχοι σεξουαλικής παρενόχλησης.

Τέλος, σύμφωνα με τους Gruber & Bjorn⁷⁰, οι γυναίκες με μειωμένη αυτοεκτίμηση αντιδρούν περισσότερο παθητικά απέναντι στην παρενόχληση από ότι οι γυναίκες με υψηλότερη αυτο-εκτίμηση. Αυτό το γεγονός δεικνύει ότι οι γυναίκες μειωμένης αυτο-εκτίμησης είναι περισσότερο ευάλωτες και ευπρόσβλητες. Πολλές

⁶⁶ Είναι εξαιρετικά δύσκολο κανείς να σχηματίσει μια εικόνα για το προφίλ του δράστη σεξουαλικής παρενόχλησης, λαμβάνοντας υπόψη τους δράστες που παραπέμπονται σε δίκη, μιας και αυτοί αντιπροσωπεύουν λιγότερο από το 40% των υποθέσεων σεξουαλικής παρενόχλησης.

⁶⁷ Βλ. Σχετικά, Davidson M. J. & Burke R. J., ό.π., σελ. 174-175, European Commission, *Sexual harassment at the workplace in the European Union*, ό.π., σελ. 25

⁶⁸ Βλ. σχετικά, Dziech & Weiner (1984), Powel (1986), Pryor (1987), Pryor & Stroller (1992), Bargh & Raymon (1992), στο Davidson M. J. & Burke R. J., «*Women in management...*», ό.π.

⁶⁹ Davidson, M. J. & Burke, R. J., ό.π., σελ. 178

⁷⁰ Gruber & Bjorn (1986), στο Davidson M. J. & Burke, R. J., «*Women in management...*», ό.π.

γυναίκες, οι οποίες υιοθετούν τις παραδοσιακές αντιλήψεις για του ρόλους των δύο φύλων, εκδηλώνουν στάσεις και συμπεριφορές σύμφωνες με την προκαθορισμένη κοινωνική ταυτότητα του φύλου τους, όπως παθητικότητα, στοργικότητα και υποχωρητικότητα. Αυτές οι γυναίκες είναι πιθανότεροι στόχοι σεξουαλικής παρενόχλησης, επιδεικνύουν μεγαλύτερη ανοχή απέναντι σε παρενοχλητικές συμπεριφορές και είναι λιγότερο ενημερωμένες για τις αρνητικές συνέπειες της σεξουαλικής παρενόχλησης στα θύματα.

Θα πρέπει ωστόσο να αναφερθεί ότι οι απόψεις των υποκειμένων διαφέρουν ως προς το βαθμό που αναγνωρίζουν ή αντιλαμβάνονται μια συμπεριφορά ως σεξουαλική παρενόχληση. Ένα από τα πιο επίμονα και ισχυρά ευρήματα διαφόρων ερευνών⁷¹, είναι ότι τα δύο φύλα αντιλαμβάνονται διαφορετικά τη σεξουαλική παρενόχληση: οι γυναίκες σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες θεωρούν μεγαλύτερο αριθμό συμπεριφορών ως σεξουαλική παρενόχληση. Επίσης, η σχετική συμπεριφορά που εκδηλώνεται από έναν προϊστάμενο ή άτομο που κατέχει εξουσία στο χώρο της εργασίας, είναι πιθανότερο να θεωρηθεί σεξουαλική παρενόχληση. Όσο πιο σαφής και σοβαρή είναι μια παρενοχλητική συμπεριφορά, τόσο πιθανότερο είναι να θεωρηθεί και από τα δύο φύλα, σεξουαλική παρενόχληση⁷².

⁷¹ βλ. σχετικά, Collins & Blodgett (1981), Powell (1986), Gutek & Dunwoody (1987), στο Davidson, M. J. & Burke, R. J., «*Women in management...*», ό.π.

⁷² Οι διαφορές στις αντιλήψεις των δύο φύλων για τη σεξουαλική παρενόχληση μειώνονται καθώς αυξάνει η σοβαρότητα των παρενοχλητικών συμπεριφορών.

2.7. Οι συνέπειες για τα θύματα και την επιχείρηση

Η έρευνα τόσο σε ευρωπαϊκό, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς και η εμπειρία των θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης⁷³, δεικνύει ότι η παρενόχληση μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την πρόκληση σωματικών ή/και ψυχολογικών βλαβών, καθώς και επαγγελματικής πίεσης με καταστροφικές συνέπειες για τα θύματα και δυσάρεστες επιπτώσεις για τις επιχειρήσεις⁷⁴, καθώς και στους υπόλοιπους εργαζόμενους, οι οποίοι ενδέχεται να είναι μάρτυρες ή γνώστες της.

Οι γυναίκες-θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία δεν δημοσιοποιούν συχνά το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν, καθώς φοβούνται ότι δεν θα γίνουν πιστευτές ή θα χλευαστούν από το κοινωνικό και εργασιακό τους περιβάλλον⁷⁵. Μοναχικά αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της ταπείνωσης και του εξευτελισμού, με επιπτώσεις στην ψυχική και σωματική τους υγεία, αλλά και επιδείνωση της κοινωνικο-οικονομικής τους θέσης, όταν συχνά αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την εργασία τους, εξαιτίας της παρενόχλησης που υφίστανται.

Συνεπώς, η σεξουαλική παρενόχληση μπορεί:

- να κάνει τα θύματα νευρικά και ευερέθιστα
- να τους προκαλέσει κατάθλιψη, αϋπνία και συμπτώματα που συνδέονται με το άγχος
- να επηρεάσει την ποιότητα της εργασίας τους, την εμπιστοσύνη στην εργασία τους, την εργασιακή ασφάλεια και σταθερότητα, τις πιθανότητες επαγγελματικής εξέλιξης
- να τους προκαλέσει βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες βλάβες στις προοπτικές εργασίας τους, στην περίπτωση που αναγκαστούν να αλλάξουν εργασία.

Οι αρνητικές συνέπειες της σεξουαλικής παρενόχλησης για την επιχείρηση, συνδέονται με τη δημιουργία δυσάρεστου εργασιακού περιβάλλοντος, τη ρήξη των σχέσεων μεταξύ των εργαζομένων και κατά συνέπεια τη διατάραξη της εύρυθμης λειτουργίας της επιχείρησης (επιπτώσεις στην οικονομική αποτελεσματικότητα της επιχείρησης, μείωση της παραγωγικότητας κ.ά.). Επίσης, η αγωνία, ο φόβος και το άγχος που προκαλούνται από τη σεξουαλική παρενόχληση, οδηγούν συνήθως τα άτομα που την υφίστανται να ζητούν άδεια λόγω ασθένειας, να είναι λιγότερο

⁷³ Stan A. M., *Debating sexual correctness*, ό.π.

⁷⁴ βλ. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, «Πως να καταπολεμήσετε τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις στους χώρους εργασίας...», ό.π., σελ. 17-19, Rubenstein M., «*Sexual harassment at work...*», ό.π., σελ 8-9.

⁷⁵ Hadjifotiou N., *Women and harassment at work*, ό.π., σελ. 25.

αποδοτικά και αποτελεσματικά στην εργασία τους , ή ακόμα να τα υποχρεώνει κατά κάποιον τρόπο να εγκαταλείπουν την τελευταία.

3. Η εγκληματολογική θεώρηση

3.1. Το ζήτημα του ορισμού

Σε πρόσφατη σχετική μελέτη των Θ. Παπαθεοδώρου και (συν.) Β. Καρύδη, Σ. Βιδάλη⁷⁶ είχε τονισθεί ότι η προσπάθεια να αποδώσουμε την έννοια της σεξουαλικής παρενόχλησης μέσα από ένα συγκεκριμένο ορισμό, θα προσέκρουε στην εγγενή αδυναμία μιας περιοριστικής ή και διαστρεβλωτικής ακόμη περιγραφής, καθώς πρόκειται για έννοια μεταβλητή στο χώρο και στο χρόνο, συναρτούμενη άμεσα με πολιτικές, ιστορικές, κοινωνιολογικές και νομικές παραμέτρους.

Η σεξουαλική παρενόχληση δεν συνιστά κατάσταση ή μέγεθος απόλυτο ή μετρήσιμο. Αντίθετα, οι παράγοντες που καθορίζουν το νόημά της είναι ρευστοί, στο βαθμό που μεταβάλλονται ανάλογα με τη κοινωνική, ιστορική και πολιτισμική συγκυρία. Αυτό συνεπάγεται ότι η εγκληματολογική προσέγγιση της έννοιας αφενός υπερβαίνει κάθε απόπειρα νομικο-τεχνικών κατασκευών και δογματικών χαρακτηρισμών και αφετέρου προϋποθέτει την κατανόηση των ευρύτερων πολιτικών, πολιτισμικών και ιδεολογικών παραμέτρων που σχετίζονται με αυτή.

Οι μεταβλητές του χώρου και του χρόνου, εντός των οποίων μια συμπεριφορά εκλαμβάνεται ως σεξουαλική παρενόχληση, καθώς επίσης και το στοιχείο της ταυτότητας των προσώπων που εμπλέκονται σε αυτή, τόσο με την κοινωνική (κοινωνική τάξη), όσο και με την ατομική τους διάσταση (προσωπικότητα), υποδεικνύουν τα κριτήρια εκείνα, βάσει των οποίων καθορίζονται τα όρια ανοχής κάθε κοινωνίας αναφορικά με τον όρο σεξουαλική παρενόχληση. Ο τρόπος, με τον οποίο κάθε κοινωνία τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή αντιμετωπίζει και ορίζει την προστασία της σεξουαλικής αξιοπρέπειας ως δικαίωμα, προσδιορίζει και το περιεχόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης⁷⁷. Άλλωστε, το νόημα της σεξουαλικής παρενόχλησης συνίσταται ακριβώς στην παραβίαση της παραπάνω έννοιας. Οι κοινωνικές δομές και οι σύμφωνα με αυτές διαμορφωμένες αξίες και οι κώδικες συμπεριφοράς, επιβάλλουν τα όρια της σεξουαλικής ελευθερίας, υποδεικνύουν την έννοια της σεξουαλικής αξιοπρέπειας και προσδιορίζουν το εύρος των παρεκκλίσεων. Όσο, δηλαδή, περισσότερες πράξεις θεωρούνται από μια έννομη τάξη ως μορφές σεξουαλικής παρενόχλησης, τόσο λιγότερη είναι η σεξουαλική ελευθερία που χαρακτηρίζει τη συγκεκριμένη κοινωνία και αντίστροφα.

⁷⁶ Παπαθεοδώρου Θ., (συν. Καρύδης Β., Βιδάλη Σ.), *Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία: Πρόταση ποινικοποίησης της συμπεριφοράς στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι., 2001.

⁷⁷ Μπακαλάκη Α., Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και 20ού αιώνα', στο Γκέφου-Μαδιανού Δ., *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σελ. 519-581.

Συνεπώς, η σεξουαλική παρενόχληση είναι άμεσα συνυφασμένη με τα κοινωνικο-πολιτικά συστήματα, τις κυρίαρχες αξίες μέσα σε μια κοινωνία και τις κατακτήσεις του νομικού πολιτισμού, καθώς και τις σχέσεις εξουσίας που διαρθρώνονται μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό. Έτσι, στο πλαίσιο μιας ανδροκρατούμενης κοινωνίας, όπως παραμένει η σημερινή, αυτές οι σχέσεις εξουσίας εμπεριέχουν και το στοιχείο της διάκρισης των δύο φύλων.

Η διαμόρφωση των σχέσεων των δύο φύλων χαρακτηρίζεται πρώτιστα από ένα φυλογονικό καταμερισμό της εργασίας σε σχέση με τη φυσική και υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, οι άνδρες είχαν επιφορτιστεί με την υλική αναπαραγωγή του κοινωνικού συστήματος, ενώ οι γυναίκες ευθύνονταν αρχικά για τη φυσική αναπαραγωγή του. Η κοινωνική αποτύπωση του καταμερισμού αυτού αποτελεί τη βάση της σημερινής κοινωνικής ανισότητας που χαρακτηρίζει τα δύο φύλα, καθώς ο άνδρας, σε αντίθεση με τη γυναίκα, πέρα από τη βιολογική του υπόσταση, απέκτησε πολύ νωρίς κοινωνική διάσταση. Έγινε φορέας δικαιωμάτων (π.χ. δικαίωμα στην εργασία, δικαίωμα στην περιουσία) και υποχρεώσεων ή αλλιώς κατέστη υποκείμενο δικαίου, το οποίο και διαμόρφωσε.

Η φυσική αναπαραγωγή του συστήματος από την άλλη πλευρά, η οποία αποτέλεσε κατά κύριο λόγο γυναικεία ευθύνη, συνδέθηκε με τη μητρότητα, η οποία, εξ αντιδιαστολής, δεν θεωρήθηκε κοινωνικό, αλλά ιδιωτικό ζήτημα. Συνεπώς, η κοινωνική οργάνωση στερήθηκε γυναικείας παρέμβασης ή χαρακτηριστικών. Η γυναικεία σεξουαλικότητα αναπτύχθηκε σχεδόν αποκλειστικά σε συνάρτηση με τη σωματική διάπλαση της γυναίκας και το φυσικό της ρόλο: μητέρα, σύζυγος, αδύναμο φύλο. Καθ' όλα, λοιπόν, και κυρίως οικονομικά, η γυναίκα υποτάχθηκε στον άνδρα. Η σχέση εξάρτησης που δημιουργήθηκε, βασίστηκε άμεσα στις δομές του οικονομικού-κοινωνικού συστήματος και αναπαράχθηκε μέχρι σήμερα μέσα από τα συστήματα κοινωνικού ελέγχου⁷⁸.

Η εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών δομών ώθησε τη γυναίκα στην αγορά εργασίας. Το γεγονός αυτό μεταξύ άλλων, σήμανε τη χειραφέτησή της, την απόκτηση οικονομικής αυτοδυναμίας, την ενσωμάτωσή της στο κοινωνικό σύνολο, τη διεκδίκηση ισότητας. Ωστόσο, ο ρόλος της γυναίκας δεν αποδεσμεύτηκε τελείως από το φύλο της. Οι φεμινίστριες θεωρητικοί συγκεκριμένα αναφέρουν ότι *«κάθε αναφορά στις έννοιες τις ισότητας ή ανισότητας λαμβάνει πάντα ως «κανόνα» τον άνδρα, κάθε προβαλλόμενο μοντέλο ισότητας αναγνωρίζει και πιστοποιεί ως επίκεντρό του τον άνδρα. Οι άνδρες έτσι, εξακολουθούν να προσδιορίζουν το «μέτρο», τον «καλόπιστο-μέσο άνθρωπο». Οι γυναίκες κατ' επέκταση αντιμετωπίζονται πάντα ως*

⁷⁸ Smaus G., *Social Control and Gender Relationship*, Saarbrugen, November, 1998, σελ. 1 επ.

παρεμβαίνουσες σε ένα κόσμο ήδη διαμορφωμένο από άλλους. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό στην εργατική νομοθεσία, όπου το αίτημα της ισότητας ερμηνεύτηκε σκοπίμως με την προβολή των ανδρών, ως των ιδεατών υπαλλήλων και με τον αγώνα των γυναικών να ανταποκριθούν στα ανδρικά πρότυπα».⁷⁹

Στο σημείο αυτό πρέπει επιπλέον να τονιστεί ότι η σύγχρονη φιλελεύθερη οικονομία και το διαμορφωμένο καπιταλιστικό σύστημα θέτουν στο επίκεντρό τους την αγορά. Μεταξύ άλλων δικαιωμάτων, η σεξουαλικότητα και το δικαίωμα της σεξουαλικής ελευθερίας αποκτούν αγοραστική αξία και εμπορευματοποιούνται. Όταν στο ίδιο σύστημα οι δομές και οι κανόνες παραμένουν ανδροκρατικοί, η γυναικεία σεξουαλικότητα γίνεται και αυτή μέσο ανεύρεσης εργασίας.

Με άλλα λόγια ο γυναικείος σεξουαλικός ρόλος (μητέρα, σύζυγος, νοικοκυρά) με την ένταξη της γυναίκας στην αγορά εργασίας μεταφέρεται στον ευρύτερο κοινωνικό βίο. Συναφής με όλα τα παραπάνω, φαίνεται να είναι και η έκφραση «γυναικείες δουλειές», η οποία παραπέμπει κατά κύριο λόγο σε χαμηλόβαθμες, βοηθητικές και χαμηλόμισθες εργασίες. Με τον τρόπο αυτό η εξάρτηση της γυναίκας από τον άνδρα όχι μόνο διατηρείται, αλλά επιπλέον αναπαράγεται και στο χώρο εργασίας⁸⁰. Η αντίληψη ότι κάποιοι τομείς εργασίας είναι γυναικείοι είναι γενικώς παγιωμένη. Αυτό που αποφεύγεται, αντίθετα, να ειπωθεί είναι ότι το στοιχείο του φύλου ή της σεξουαλικότητας ως μέσο ανεύρεσης εργασίας, προσδίδει αναπόφευκτα στην εργασία της γυναίκας-εργαζόμενης και σεξιστικό συμφραζόμενο. Έτσι, η σεξουαλική παρενόχληση, ιδιαίτερα στο χώρο εργασίας, αντιμετωπίζεται ως ενδεχόμενη ή και αναμενόμενη κατάσταση.

«Μερικές από τις γυναικείες εργασίες αποδεικνύονται αυτές της γραμματέως, της ερευνητικής βοηθού, της πωλήτριας, της νοσοκόμας, της παρουσιάστριας, της τηλεφωνήτριας, κ.λπ. Σε τέτοιες εργασίες, η γυναίκα εργάζεται ως γυναίκα. Επιπλέον, αντιμετωπίζει προφανώς συμπεριφορές που αρμόζουν σε γυναίκα, μια διάσταση που είναι καθαρά σεξιστική. Ειδικότερα, αν ένας από τους λόγους που η γυναίκα προσλήφθηκε είναι να ανταποκρίνεται στα κριτήρια του άνδρα-εργοδότη της, του οποίου η αντίληψη για τον ικανό υπάλληλο συνδυάζεται με τη σεξιστική του αντίληψη για τον «πρέποντα» ρόλο της γυναίκας, δεν είναι παράξενο, η αυθαίρετη ερωτική του διάθεση, επιβαλλόμενη ακόμη και βιαίως όταν χρειάζεται, να θεωρείται συνυφασμένη με τη θέση της και να αποτελεί μέρος των προνομίων του.»⁸¹

Στο πλαίσιο επομένως του χώρου εργασίας, η σεξουαλική παρενόχληση εκδηλώνεται ως κατάσταση, η οποία εκφράζεται και «συντονίζεται» από τον εργοδότη

⁷⁹ Smart C., *Law, Crime and Sexuality*, Sage publ., London-Thousand Oaks-New Delhi, 1995, σελ. 42-43.

⁸⁰ Smaus G., "Social Control...", ό.π., σελ. 2.

⁸¹ McKinnon C., *Sexual Harassment of Working Women*, ό.π. σελ. 18.

ή προϊστάμενο (τον φέροντα την εξουσία) μέσω προκλήσεων, «δώρων», υπονοουμένων, πιέσεων, απειλών, εκφοβισμού ή υπόσχεσης ανταλλαγμάτων δηλαδή μιας συμπεριφοράς ανεπιθύμητης την οποία υφίσταται η εργαζόμενη (η υφιστάμενη την εξουσία) και μάλιστα ως μέρος της δουλειάς της.

3.2. Το ζήτημα της ποινικοποίησης

Ως πρόβλημα, η σεξουαλική παρενόχληση εντοπίζεται κυρίως τη δεδομένη στιγμή που η γυναικεία σεξουαλικότητα έρχεται αντιμέτωπη με την πιεστική ή απειλητική εκδήλωση των ερωτικών ή σεξουαλικών διαθέσεων του άνδρα εργοδότη ή προϊστάμενο. Η εν λόγω συμπεριφορά ποινικοποιείται για λόγους εξέλιξης του νομικού πολιτισμού. Η νομοθετική διευθέτηση του προβλήματος προβάλλεται ταυτοχρόνως ως αναγκαία. Είναι δε σημαντικό να επισημανθεί ότι η ποινικοποίηση της σεξουαλικής παρενόχλησης ως συμπεριφοράς συνιστά σήμερα ένα μέτρο εμπέδωσης της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών (όπως ο σύγχρονος δυτικός νομικός πολιτισμός την εκλαμβάνει) και της προστασίας της αξιοπρέπειας του ανθρώπου και βρίσκεται συνυφασμένη με την ασφάλεια των δικαιωμάτων.

Ωστόσο η έννοια της ποινικοποίησης -όπως και αυτή του ποινικού νόμου- εντάσσονται στην ευρύτερη έννοια του κοινωνικού ελέγχου. Εντός ενός συστήματος «συμβολαιακά» οργανωμένου, η ποινικοποίηση, ως μορφή κοινωνικού ελέγχου, σημαίνει προσαρμογή των συμβαλλομένων στους όρους του κοινωνικού συμβολαίου και κατ' επέκταση, ασφάλεια των δικαιωμάτων και των εξουσιών που αναγνωρίζονται από το κοινωνικό αυτό συμβόλαιο. Ειδικότερα υποστηρίζεται: *«όταν λέμε ότι τα δικαιώματα είναι «κατοχυρωμένα», δηλ. εξασφαλισμένα, σημαίνει, από την εσωτερική-ιδεατή οπτική του δικαίου, ότι οι κανόνες που τα προστατεύουν είναι επαρκώς σαφείς, βρίσκονται σε συνοχή με τους κανόνες και τις αρχές του Συντάγματος και εφαρμόζονται με νομικές διαδικασίες που καθιστούν τα δικαιώματα αγώγιμα». Το ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται στη συνέχεια, από μια εξωτερική-κοινωνιολογική θεώρηση του δικαίου, είναι «κατά πόσο οι κανόνες προστασίας των δικαιωμάτων και εν γένει το δίκαιο, εννοούμενο ως σύστημα δράσεων, συμβάλλει στην ασφάλεια της κοινωνίας».*⁸²

Στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερα δομημένου κοινωνικού συμβολαίου, ενός δηλαδή συστήματος που βασίζεται στη διάκριση μεταξύ των εχόντων την εξουσία και των αποκλεισμένων από αυτή, η ποινικοποίηση και ο ποινικός νόμος ως μηχανισμός συντήρησης του κοινωνικού συμβολαίου, λειτουργεί και ως μηχανισμός προστασίας της συγκεκριμένης κατανομής των εξουσιών και συνεπώς ως μηχανισμός διάκρισης στη διοίκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων προς όφελος των εχόντων την εξουσία και σε βάρος των αποκλεισμένων. Με την επιλεκτική και διακριτική αυτή λειτουργία του, ο ποινικός νόμος συνιστά τελικά περιορισμό της ασφάλειας του δικαίου και ταυτόχρονα τρέφει το αίσθημα ανασφάλειας της κοινής γνώμης και τρέφεται από

⁸² Baratta A., *Δικαίωμα στην Ασφάλεια ή Ασφάλεια των Δικαιωμάτων*, Κομοτηνή, Μάιος 2001, ρονεο, σελ. 1-2.

αυτήν⁸³. Δημιουργείται, έτσι, ένας φαύλος κύκλος, όπου η ολοένα και αυξανόμενη ποινικοποίηση, συντείνει στην μεγαλύτερη περικοπή των ατομικών δικαιωμάτων και καταλήγει στην εντονότερη πόλωση της εξουσίας και συνεπώς στον εντονότερο κοινωνικό έλεγχο, δηλαδή στην εντατικοποιημένη εγληματοποίηση-ποινικοποίηση.

Κατ' αναλογία, στην ειδική περίπτωση της σεξουαλικής παρενόχλησης, η ποινικοποίηση διαφόρων συμπεριφορών δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως πανάκεια του προβλήματος, αλλά ως ένα εργαλείο που παρέχει το νομικό μας σύστημα για την κατά το δυνατόν αποτελεσματικότερη προστασία ορισμένων δικαιωμάτων.

Η αναγκαιότητα της ποινικοποίησης υπαγορεύεται από την ίδια την ανάγκη αφενός της προστασίας των θυμάτων και αφετέρου εμπέδωσης ορισμένων κοινωνικών και νομικών αξιών, συνδεδεμένων άρρηκτα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια πέραν της σεξουαλικής αξιοπρέπειας. Ο ποινικός νόμος στο πλαίσιο αυτό, λειτουργεί κατεξοχήν εγγυητικά για το αυτονόητο δικαίωμα του εργαζομένου να μην γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης λόγω του φύλου του. Προστατεύει -ιδιαίτερα τη γυναίκα εργαζόμενη- στο πεδίο που άλλες διατάξεις (εργατικού ή αστικού δικαίου), απέτυχαν να διαμορφώσουν συνείδηση σύννομης συμπεριφοράς και ασφάλειας δικαιωμάτων. Η ανάγκη ποινικοποίησης υπαγορεύεται, συνεπώς, από την ανασφάλεια και την εξάρτηση που παράγει η προσβολή του δικαιώματος στην αξιοπρέπεια και στην ελεύθερη διαχείριση της σεξουαλικότητας.

Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι ο ποινικός νόμος αποτελεί εργαλείο του κοινωνικού συστήματος και δρα υπέρ της προστασίας και της αναπαραγωγής του. Κατά αυτό τον τρόπο είναι μέρος και έκφρασή του. Με άλλα λόγια, ο ποινικός νόμος δεν λειτουργεί ανεξάρτητα, ούτε εκτός συστήματος, και κατ' επέκταση δεν είναι αποστιγματισμένος από την πατριαρχική και καπιταλιστική ιδεολογία που παγιώνεται με το υπάρχον πολιτικό-οικονομικό σύστημα, το οποίο γεννά τις ποινικοποιημένες συμπεριφορές. Τούτο, όμως, δεν αφαιρεί, στο πλαίσιο του υπάρχοντος νομικού συστήματος, τη δυνατότητα προστασίας του θύματος. Αντίθετα, όπως σημειώθηκε, λειτουργεί εγγυητικά για τα δικαιώματά του, με το τίμημα βέβαια ότι η ποινικοποίηση της σεξουαλικής παρενόχλησης, όπως κάθε ποινικοποίηση συμπεριφοράς, σημαίνει περαιτέρω περιορισμό της ατομικής ελευθερίας και της ασυνέχειας του ποινικού δικαίου. Η αξιολόγηση, ωστόσο, των δικαιωμάτων και των ελευθεριών δεν μπορεί παρά να έχει ως γνώμονα την προστασία του θύματος και του δικαιώματός του στην αξιοπρέπεια.

⁸³ idem, σελ. 2.

3.3. Η θέση της φεμινιστικής εγκληματολογίας

Η φεμινιστική προσέγγιση έρχεται να προστεθεί σε μια σειρά από θέσεις, τις λεγόμενες οικονομικές και κοινωνιολογικές θεωρίες για το έγκλημα, αναφορικά με την ερμηνεία του υπό εξέταση φαινομένου.⁸⁴ Ειδικότερα, η φεμινιστική κριτική ασκείται τόσο στις θεωρίες εκείνες που θεμελιώνουν τα αίτια της εγκληματικότητας μόνο στην οικονομική δομή της κοινωνίας, όσο και στις θεωρίες που θεμελιώνουν την εγκληματογένεση στον ευδαιμονισμό και στην ιδεολογία της υποταγής που αναπτύσσεται στο σύγχρονο καπιταλιστικό κόσμο.

Πιο συγκεκριμένα, οι οικονομικές θεωρίες επικρίθηκαν ως μονοδιάστατες, καθώς θεωρήθηκε ότι παραβλέπουν τις ατομικές και κοινωνικές παραμέτρους που τροφοδοτούν τη διάπραξη εγκλήματος. Οι κοινωνιολογικές θεωρίες, από την άλλη πλευρά, κατηγορήθηκαν ότι αγνοούν και παραλείπουν τη θέση της γυναίκας από την οπτική τους. Ως δικαιολογητική βάση προβλήθηκε το γεγονός ότι ο καπιταλισμός, στον οποίο στηρίζεται η διατύπωση των θεωριών αυτών, μορφοποιήθηκε και εξελίχθηκε στα πλαίσια μιας ανδροκρατούμενης και πατριαρχικής κοινωνίας με μιλιταριστικά θεμέλια. Η έλλειψη αξιολόγησης του φύλου ως παράγοντα ή σε σχέση με το έγκλημα και την εγκληματικότητα, αποτέλεσε το κύριο σημείο έντονης κριτικής από τις φεμινίστριες θεωρητικούς⁸⁵.

Η προσέγγιση της φεμινιστικής οπτικής στηρίχτηκε σε αναλύσεις βασικών εννοιών, όπως η πατριαρχία και η δόμηση των κοινωνικών και προσωπικών σχέσεων σε αυτή τη βάση, η περιθωριοποίηση και απομάκρυνση των γυναικών από την κοινωνική ζωή, αλλά και η σημασία των κοινωνικών δεσμών που καθορίζουν την κομφορμιστική ή όχι συμπεριφορά των γυναικών. Ωστόσο, στον τομέα της εγκληματολογικής θεωρίας επικρατεί ακόμη αρκετή σύγχυση αναφορικά με το τι ονομάζεται φεμινιστική προσέγγιση του εγκλήματος. Κάποιοι θεωρητικοί εκτιμούν ότι η φεμινιστική εγκληματολογία ασχολείται με την ανάλυση του εγκληματικού φαινομένου με μοναδικό άξονα το φύλο και ανεξαρτήτως οικονομικών ή πολιτικών συνθηκών, ενώ κάποιοι άλλοι την εννοούν ως τη διενέργεια νέων εγκληματολογικών ερευνών αναφορικά με τις γυναίκες και από τις γυναίκες. Για το λόγο αυτό -και δεδομένου ότι βρισκόμαστε σε στιγμή επαναπροσδιορισμού των δύο φύλων, τόσο στις μεταξύ τους σχέσεις, όσο και στην εκπροσώπησή τους σε συλλογικές δράσεις

⁸⁴ Taylor I., "The Political Economy of Crime", in M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner, *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, 1997, σελ. 265 επ.

⁸⁵ Heidensohn F. "Gender and Crime", in M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner, *The Oxford...ό.π.σελ. 761 επ.*

και οντότητες- είναι σκόπιμο οι θεωρητικές εγκληματολογικές αναλύσεις να εκτιμηθούν από την πλευρά της μεταμοντέρνας φεμινιστικής επιστημολογίας⁸⁶.

Η σύγχρονη φεμινιστική τάση ξεφεύγει από το αρχικό θεωρητικό πλαίσιο και επικεντρώνει το ενδιαφέρον της κυρίως σε θέματα μεθοδολογίας. Στα πλαίσια αυτά γίνεται λόγος για φεμινιστικό εμπειρισμό. Ο φεμινιστικός εμπειρισμός, σύμφωνα με την ανάλυση της Sandra Harding, συνίσταται στην εκτίμηση ότι η επιστήμη έχει έναν καθαρά ανδροκεντρικό χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, υποστηρίζεται «ότι κάθε τι που μέχρι τώρα είχε λογιστεί ως επιστήμη ήταν στην πραγματικότητα η ανδρική θεώρηση του κόσμου, ότι κάθε τι που φαίνεται ως αντικειμενικότητα είναι στην ουσία του σεξιστικό και ότι οι παραδοσιακές κοινωνιολογικές επιστήμες είχαν συστηματικά αποκλείσει από το πεδίο των αναζητήσεων τους τις γυναίκες και τα συμφέροντά τους»⁸⁷. Επομένως, ο φεμινιστικός εμπειρισμός ταυτίζεται με την απαίτηση για αντικειμενικότητα στην επιστήμη, προκειμένου να προκύψουν ορθά συμπεράσματα και να αναζητηθούν εύστοχες λύσεις στο θέμα της γυναικείας εγκληματικότητας. Αυτό, πρακτικά, σημαίνει την υιοθέτηση νέων μεθόδων και διαδικασιών, καθώς και νέων πεδίων μελέτης.

Μια δεύτερη κατηγορία της σύγχρονης φεμινιστικής προσέγγισης της γυναικείας εγκληματικότητας αποτελεί ο *Standpoint Feminism*, ο οποίος θέτει ως βάση του την εμπειρία. Η φεμινιστική εμπειρία πραγματώνεται μέσω μιας αντιπαράθεσης των γυναικών εναντίον της καταπίεσης που υφίστανται. Δεν πρόκειται λοιπόν για την εμπειρία απλώς των γυναικών, αλλά των γυναικών, οι οποίες -λόγω του φύλου τους- βρίσκονται σε σχέση πολιτικής και διανοητικής αντιπαράθεσης με το κοινωνικό γίγνεσθαι. Η υιοθέτηση του Standpoint Feminism αποτελεί σύμφωνα με την Harding μια επί της ουσίας πολιτική και ηθική δέσμευση για κατανόηση και αξιολόγηση του κόσμου από την πλευρά του κοινωνικά αδύνατου και υποταγμένου. «Δεν πρόκειται για πράξη εμπάθειας αλλά για μια προσπάθεια κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα από τα μάτια του κοινωνικά καταπιεσμένου»⁸⁸. Πρόκειται, δηλαδή, για μια «από κοινού γνώση», εφόσον η θέση της γυναίκας μπορεί να γίνει κατανοητή όχι απομονωμένα, αλλά σε συνάρτηση με τη θέση του άνδρα.⁸⁹

Τέλος, προτείνεται η οπτική του φεμινιστικού μεταμοντερνισμού (post-modern feminism). Η οπτική αυτή έχει ως αφετηρία της την κατάλυση της αδερφοσύνης και την πτώση του μαρξισμού. Πυρήνας της είναι η απόρριψη της πραγματικότητας, η οποία, βασίζεται στην παραδοχή της ανδρικής αυθεντίας. Ο φεμινιστικός

⁸⁶ Smaus G., *Social Control...*ό.π., σελ. 3.

⁸⁷ Smart C., *Law...*ό.π. σελ. 40.

⁸⁸ idem, σελ.44.

⁸⁹ Gelsthorpe L., *Approaching the Topic of Racism: Transferable Research Strategies?*, in D. Cook and B. Hudson, *Racism and Criminology*, Sage publ., London-Thousand Oaks-New Delhi, 1996, σελ.88-89

μεταμοντερνισμός πρεσβεύει την αποδόμηση των ήδη υπαρχόντων πολιτικών δομών, χωρίς να αρνείται την πολιτικοποίηση, αλλά θέτοντάς την σε διαφορετική βάση. Στόχος του είναι η προσαρμογή και εγκαθίδρυση της φεμινιστικής αλήθειας στα πλαίσια της υπάρχουσας κοινωνίας συγχρόνως με την αποδόμησή της. Επομένως, στην περίπτωση του μεταμοντέρνου φεμινισμού δεν τίθεται μόνο το θέμα της αντικειμενικής γνώσης, όπως στο φεμινιστικό εμπειρισμό, ή της αποκάλυψης της αλήθειας στο τελικό επίπεδο, όπως στην περίπτωση του *standpoint feminism*. Ωστόσο, η παραδοχή ότι η γνώση αποτελεί μέρος της εξουσίας και μάλιστα ότι η εξουσία ασκείται σε κάθε επίπεδο και σε κάθε σχήμα της κοινωνικής πραγματικότητας. Για το λόγο αυτό, συμπεραίνεται ότι η φεμινιστική γνώση πηγάζει και είναι μέρος της πολυπλοκότητας των κοινωνικών αντιστάσεων. Με άλλα λόγια, ο φεμινιστικός μεταμοντερνισμός υποστηρίζει την επανεξέταση των κανόνων και την αντικατάστασή τους, υπό την έννοια ότι οι τελευταίοι πρέπει να αποβάλουν τη σημασία που τους έχει αποδοθεί από μια ανδρικού γένους εξουσία, η οποία διαρκώς αναπαράγεται, εφόσον η εξουσία παραμένει ανδρική⁹⁰. Ωστόσο, ο μεταμοντέρνος φεμινισμός απαρνούμενος κάθε ήδη υπάρχουσα θεωρία, αδυνατεί να προτείνει μια νέα βάση και να θέσει τα πλαίσια μιας διαφορετικής πραγματικότητας.

Ανεξάρτητα από τα κενά, ακόμη και τους γενικούς αφορισμούς που μπορεί να περιέχει η φεμινιστική οπτική, καθίσταται για μια ακόμη φορά σαφές ότι η συντήρηση ενός συστήματος που θα παρέχει στον άνδρα τη δυνατότητα να κράτα στη σφαίρα εξουσίας του τη γυναίκα, με την όποια μορφή και σε όποιον βαθμό, θα δικαιώνει για τη γυναίκα το ρόλο του αντικειμένου σε σχέση με τις όποιες κοινωνικές εξελίξεις. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας νοοτροπίας, η γυναικεία σεξουαλικότητα και αξιοπρέπεια, ιδιαίτερα στο χώρο εργασίας θα αντιμετωπίζεται ως καταναλωτικό αγαθό προς χρήση ή εκμετάλλευση από τον εργοδότη και θα εντάσσεται στις γενικότερες συνθήκες εργασίας.

Σε κάθε περίπτωση, εντούτοις, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι το σχήμα «εξουσιάζων-εξουσιαζόμενος» δεν εξαντλείται μονάχα στο ζευγάρι άνδρας-γυναίκα. Αναλόγως είναι διανεμημένοι όλοι οι ρόλοι στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Ο καπιταλισμός, άλλωστε, ως πολιτικό σύστημα στηρίζεται ακριβώς στις έννοιες της εκμετάλλευσης και της παρενόχλησης του εκάστοτε μη έχοντος πρόσβαση στη εξουσία. Δεν τίθεται λοιπόν θέμα προσώπου ή εναλλαγής των ρόλων, αλλά ζήτημα ως προς την ίδια την άσκηση της εξουσίας.

Οι φεμινιστικές προσεγγίσεις έρχονται να επιβεβαιώσουν για μια επιπλέον φορά ότι «παρενοχλούμενος» τελικά εντός του υπάρχοντος οικονομικού και

⁹⁰ C. Smart, *Law, Crime and Sexuality*, ο.π., σελ. 44.

κοινωνικού μοντέλου είναι ο υφιστάμενος την εξουσία. Η οποιαδήποτε, επομένως, σοβαρή ρύθμιση αναφορικά και με το συγκεκριμένο ζήτημα της σεξουαλικής παρενόχλησης θα πρέπει να συνηγορεί με το γεγονός ότι «η ενίσχυση της κοινωνικής δύναμης των αδύνατων ομάδων, η κοινωνική συμπερίληψη των αποκλεισμένων, η κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους, δεν είναι μόνο το αποτέλεσμα, αλλά και ο όρος μιας δημοκρατικής πολιτικής. Στο τεχνοκρατικό πρότυπο οι πολίτες είναι θεατές αυτού που ονομάστηκε «πολιτική ως θέαμα», στο δημοκρατικό πρότυπο οι πολίτες είναι πρωταγωνιστές της πολιτικής⁹¹ .

⁹¹ Baratta A., Δικαίωμα στην...ό.π. σελ. 1-2.

4. Νομική θεώρηση. Πρόταση Ποινικοποίησης της Σεξουαλικής Παρενόχλησης στην Εργασία.

4.1. Το ισχύον καθεστώς κατά τον Ποινικό Κώδικα

Ο Ποινικός Κώδικας, όπως έχει ήδη διευκρινιστεί, δεν τυποποιεί τη σεξουαλική παρενόχληση. Θεωρείται ότι η εν λόγω συμπεριφορά καλύπτεται ποινικά και τιμωρείται, ανάλογα με τα πραγματικά περιστατικά, ως εξύβριση με λόγια ή με έργα (361, 361Α Π.Κ.), ως προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας (337 Π.Κ.), ή ως ασέλγεια με κατάχρηση εξουσίας (343 Π.Κ.). Βεβαίως, καμία από τις παραπάνω διατάξεις δεν ανταποκρίνεται στην έννοια της σεξουαλικής παρενόχλησης, ούτε προσφέρεται για τη διατύπωση ενός ποινικού ορισμού της εν λόγω πράξης. Και τούτο για τούς παρακάτω λόγους:

α) η *εξύβριση* δεν μπορεί να συμπεριλάβει τη σεξουαλική παρενόχληση στο βαθμό που την περιορίζει σε προσβολή της τιμής του άλλου με έργο ή με λόγο. Σύμφωνα με τον Μανωλεδάκη, η προσβολή αυτή «μεταβάλλει στο χειρότερο, μειώνει την κοινωνική παράσταση συγκεκριμένου ανθρώπου»⁹². Ωστόσο, η σεξουαλική παρενόχληση δεν προσβάλλει μόνο την κοινωνική παράσταση του θύματος (μπορεί να μην γίνει ποτέ γνωστή), αλλά, κυρίως, την αξιοπρέπειά του ως ανθρώπου και την ελευθερία επιλογής του στο πεδίο της σεξουαλικότητας του. Επομένως το άρθρο 361 ΠΚ δεν καλύπτει επαρκώς την «επιφάνεια» της σεξουαλικής παρενόχλησης, ενώ αντίθετα μάλλον υποβιβάζει τη σοβαρότητα και την απαξία της πράξης.

β) η *προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας* αναφέρεται και αυτή στο έννομο αγαθό της τιμής⁹³, προστατεύει την αξιοπρέπεια στο πεδίο της γενετήσιας ζωής, αλλά προϋποθέτει *βάνουση* προσβολή της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, δηλαδή μία "*ιδιαίτερα αγενή, σκαιά με τραχύτητα*"⁹⁴ συμπεριφορά. Μία τέτοια συμπεριφορά δεν μπορεί να ανταποκρίνεται πάντα σε σεξουαλική παρενόχληση, στο βαθμό δε που το 337 ΠΚ αναφέρεται σε πράξεις ή χειρονομίες που ενέχουν σωματική επαφή δράστη και θύματος. Η σεξουαλική παρενόχληση δεν εκδηλώνεται απαραίτητα με σωματική επαφή (αγγίγματα). Η επαναλαμβανόμενη πίεση, ο εκβιασμός, οι φορτικές προκλήσεις, ή η απειλές για δυσμενέστερη εργασιακή μεταχείριση σε περίπτωση άρνησης εκ μέρους του θύματος αρκούν για να στοιχειοθετηθεί η σεξουαλική

⁹² Ι. Μανωλεδάκης, Ερμηνεία κατ'άρθρο του ειδικού μέρους του ποινικού κώδικα, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1996, σελ 126

⁹³ Ι. Μανωλεδάκης, Το έννομο αγαθό, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1998, σελ 201

⁹⁴ Ι. Μανωλεδάκης, Ερμηνεία κατ'άρθρο του ειδικού μέρους του ποινικού κώδικα, ο. π. σελ. 102

παρενόχληση. Επομένως ούτε αυτή η διάταξη καλύπτει επακριβώς την υπό εξέταση έννοια.

γ) Η *ασέλγεια με κατάχρηση εξουσίας* συνιστά ένα ξεχωριστό ποινικό μέγεθος, που δε σχετίζεται απαραίτητα με τη σεξουαλική παρενόχληση, καθώς προϋποθέτει διενέργεια από το δράστη-δημόσιο υπάλληλο ασελγούς πράξης (343 ΠΚ). Κατά τον Μανωλεδάκη ασελγής πράξη είναι *"οποιαδήποτε πέρα από τη συνουσία συναφής μ' αυτήν ερωτική πράξη, στην οποία συμμετέχει το γεννητικό όργανο του ενός και άλλο όργανο του σώματος του άλλου"*⁹⁵. Η τυποποίηση αυτή υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της σεξουαλικής παρενόχλησης και δεν ανταποκρίνεται στην πλειονότητα των περιστατικών που μπορούν να τη στοιχειοθετήσουν.

Επομένως οι εξετασθείσες ποινικές διατάξεις δεν αποδεικνύονται ικανές να καλύψουν πλήρως την αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση της πράξης της σεξουαλικής παρενόχλησης. Και αυτό είτε γιατί αναφέρονται γενικά σε φραστική προσβολή, είτε γιατί απαιτούν σωματική επαφή ή προτάσεις που αφορούν ασελγείς πράξεις⁹⁶, είτε γιατί δεν συνδέουν αυτοτελώς τη σεξουαλική παρενόχληση με την προσβολή της γενετήσιας ή σεξουαλικής ελευθερίας και αξιοπρέπειας και επιπλέον δεν έχουν ως πεδίο αναφοράς τον εργασιακό χώρο .

Οι παραπάνω παρατηρήσεις καταδεικνύουν την κατά προσέγγιση και ανεπαρκή διαχείριση του προβλήματος από το ισχύον ποινικό δίκαιο και τους κινδύνους που υπάρχουν για την ασφάλεια των δικαιωμάτων από την ασάφεια ή την έλλειψη ποινικού ορισμού σχετικά με το ζήτημα της σεξουαλικής παρενόχλησης. Αν πράγματι είναι άγνωστη η εν λόγω έννοια για το ελληνικό ποινικό δίκαιο δεν θα πρέπει να τιμωρείται αυτή η συμπεριφορά. Αντίθετα, αν τιμωρείται, τούτο δεν θα πρέπει να γίνεται υπό την κάλυψη άλλης νομοθετικής ρύθμισης, στο βαθμό που έτσι παραβιάζεται η συνταγματικά κατοχυρωμένη αρχή της *nullum crimen nulla poena sine lege*⁹⁷.

Στο πλαίσιο αυτό καταθέτουμε πρόταση ποινικοποίησης της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, θεωρώντας ότι η ποινική αναγνώριση του προβλήματος θα κατοχύρωνε αποτελεσματικότερα τα δικαιώματα των θυμάτων και θα αποσαφήνιζε την ύπαρξη του όρου στο ελληνικό ποινικό δίκαιο.

⁹⁵ *idem*, σελ. 114-115

⁹⁶ Κάκκαλης Π., Κουράκης Ν., Μαγγανάς Α., Φαρσεδάκης Ι., Ποινικός Κώδικας, 1995, Τομ. ΙΙ, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

⁹⁷ βλ. Ν. Παρασκευόπουλου, Οι έννοιες των ηθών και της ασέλγειας στα εγκλήματα κατά των ηθών, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ.155 επ.

4.2. Πρόταση ποινικοποίησης της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία

Προτείνεται η εισαγωγή στο δέκατο ένατο Κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα, περί εγκλημάτων κατά της γενετήσιας ελευθερίας νέου άρθρου 337Α με την ακόλουθη διατύπωση:

«Όποιος/α, εκμεταλλεόμενος/-η μία σχέση εξάρτησης στο πλαίσιο της εργασίας του, ασκεί σε άλλον/-η, κατά τρόπο επαναλαμβανόμενο, φορτικές πιέσεις, διατυπώνει απειλές σχετικά με το εργασιακό καθεστώς αυτού/-ής ή με την ικανοποίηση νομίμου δικαιώματός του/ης ή με πρόθεση διαμορφώνει σε βάρος του/ης άλλου/-ης δυσμενείς εργασιακές συνθήκες, με σκοπό να τον/την εξαναγκάσει σε πράξη ή ανοχή πράξης ερωτικού περιεχομένου τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι έξι μηνών ή με χρηματική ποινή»

Τα βασικά στοιχεία του ορισμού της σεξουαλικής παρενόχλησης, όπως διαμορφώνονται στην παραπάνω πρόταση είναι:

- α) η σεξουαλική παρενόχληση είναι μια ανεπιθύμητη για τον παρενοχλούμενο συμπεριφορά.
- β) εκδηλώνεται με την άσκηση φορτικών πιέσεων, τη διατύπωση απειλών απειλές σχετικά με το εργασιακό καθεστώς του θύματος ή με την ικανοποίηση νομίμου δικαιώματός του ή τη διαμόρφωση με πρόθεση σε βάρος του θύματος δυσμενών εργασιακών συνθηκών.
- γ) ο δράστης εκμεταλλεύεται μία σχέσης εξάρτησης σε οποιαδήποτε υπηρεσία στο πλαίσιο της εργασίας του.
- δ) με σκοπό να εξαναγκασθεί το θύμα σε πράξη ή ανοχή πράξης ερωτικού περιεχομένου.

Προστατευόμενο έννομο αγαθό της παραμένει η γενετήσια ελευθερία, κύριο αντικείμενο προστασίας του 19ου κεφαλαίου του ΠΚ ⁹⁸. Ουσιαστικά, η γενετήσια ελευθερία εμπεριέχει τη σεξουαλική αξιοπρέπεια του ανθρώπου και την ελευθερία της επιλογής του στο πεδίο των σεξουαλικών σχέσεων. Η σεξουαλική παρενόχληση δεν παραβιάζει, στο πλαίσιο της σημερινής κοινωνίας, μόνο κάποιους κυρίαρχους κανόνες ηθικής ή την ιδέα που έχει ο μέσος άνθρωπος για την ηθικότητα των ανθρώπινων σχέσεων. Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία, ως ανεπιθύμητη

⁹⁸ Ι. Μανωλεδάκης, Το έννομο αγαθό, ο.π., σελ 202

καταπιεστική και εκβιαστική συμπεριφορά, προσβάλλει την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και υποβιβάζει τον εργαζόμενο σε σεξουαλικό αντικείμενο, ακριβώς επειδή, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το θύμα εξαρτάται από τον δράστη.

Η ανεπιθύμητη αυτή συμπεριφορά βρίσκει έδαφος να αναπτυχθεί λόγω της εκμετάλλευσης (εκ μέρους του δράστη) της εξάρτησης που υπάρχει μεταξύ δράστη και θύματος στο πλαίσιο της εργασίας, της θέσης που κατέχει ο δράστης, της ισχύος που αυτός διαθέτει στο χώρο της εργασίας έναντι του θύματος.

Η *εκμετάλλευση* έχει την έννοια της κατάχρησης από τον δράστη των υπαρχόντων σχέσεων εξάρτησης στο πλαίσιο της εργασίας προκειμένου να επιτύχει το στόχο του δηλαδή τον εξαναγκασμό του θύματος σε ανοχή πράξης σεξουαλικού περιεχομένου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν επιλέγουμε την αυστηρή ιεραρχική σχέση δράστη - θύματος (προϊστάμενος - υφιστάμενος), γιατί αυτό θα περιόριζε αναίτιολόγητα το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω διάταξης. Η κοινωνική διάσταση του φαινομένου σήμερα καθιστά κατανοητό ότι αρκεί ο δράστης να εκμεταλλεύεται τη θέση που κατέχει ή την εξάρτηση που δημιουργείται λόγω κάποιας υπηρεσιακής ή εργασιακής σχέσης μεταξύ του θύματος και αυτού, για να εκβιάσει το θύμα διαμορφώνοντας εις βάρος του δυσμενείς συνθήκες εργασίας με σκοπό να κάμψει την αντίστασή του και να το εξαναγκάσει σε ανοχή πράξης σεξουαλικού περιεχομένου. Από την πλευρά του θύματος η οποιαδήποτε μορφή εργασιακής σχέσης, αλλά και *συνεργασίας* αρκεί για να δημιουργήσει κάποια μορφή *λειτουργικής* εξάρτησης που να καθιστά τον παρενοχλούμενο ιδιαίτερα *εκτεθειμένο* (ή ευάλωτο) σε τέτοιου είδους προσβολή.

Η *εξάρτηση* μπορεί υπάρξει όχι μόνο στις σχέσεις εργοδότη- εργαζομένου, αλλά επίσης μεταξύ δημοσίου οργάνου και πολίτη ο οποίος επιδιώκει την ικανοποίηση κάποιου νόμιμου δικαιώματος, ιατρού και νοσηλευτικού προσωπικού, εκπαιδευτή και εκπαιδευόμενου κ.λπ. Και τούτο γιατί, η σχέση εξάρτησης εντάσσεται στο πλαίσιο οποιασδήποτε δημόσιας, δημοτικής, κοινοτικής ή ιδιωτικής υπηρεσίας εργασίας ή και συνεργασίας.

Η σεξουαλική παρενόχληση διαπράττεται με την άσκηση κατά τρόπο επαναλαμβανόμενο φορτικών πιέσεων, τη διατύπωση απειλών σχετικά με τις εργασιακές συνθήκες ή τη διαμόρφωση με πρόθεση σε βάρος του θύματος δυσμενών εργασιακών συνθηκών.

Οι *ανεπιθύμητες πιέσεις* μπορούν να λάβουν τη μορφή φορτικών προ(σ)κλήσεων για σύναψη ερωτικής σχέσης ή για τέλεση σεξουαλικής πράξης, ψυχολογικών πιέσεων, υπονοούμενων με σεξουαλικό περιεχόμενο, οχλήσεων,

αποστολής ερωτικών επιστολών ή μηνυμάτων, παρακολούθησης ή τηλεφωνικών οχλήσεων.

Πρέπει δε οι πιέσεις να είναι φορτικές για να καταδειχθεί ο σοβαρός χαρακτήρας της προσβολής που υφίσταται το θύμα (δεν γίνονται για αστείισμό) και επαναλαμβανόμενες για να στοιχειοθετηθεί, μετά την πρώτη απόκρουσή τους, η εμμονή του δράστη στην παρενόχληση.

Η *διατύπωση απειλών* έχει σχέση με την αναγγελία ενδεχόμενου κινδύνου σχετικά με τις εργασιακές συνθήκες, την επαγγελματική εξέλιξη του θύματος(π.χ. απόλυση), ή με την ικανοποίηση νομίμου δικαιώματός του ή επικείμενου κακού στο ίδιο πεδίο, σε περίπτωση άρνησης του θύματος.

Η διαμόρφωση με πρόθεση σε βάρος του θύματος δυσμενών εργασιακών συνθηκών συνιστά το εκβιαστικό-ανταλλακτικό στοιχείο της σεξουαλικής παρενόχλησης και κατατείνει στην κάμψη της αντίστασης του θύματος. Συνιστά ένα μέσο εξαναγκασμού του θύματος σε πράξη ανοχή πράξης ερωτικού-σεξουαλικού περιεχομένου, στο βαθμό που η ανταλλακτική σχέση εμπεριέχει την υπόσχεση βελτίωσης των συνθηκών εργασίας, αν το θύμα υποκύψει στις πιέσεις και αντίθετα δυσμενούς μεταχείρισης (π.χ. μετάθεση σε άλλη υπηρεσία, αλλαγή ωραρίων εργασίας, άρνηση προαγωγής, υποβιβασμό, αλλά και εχθρική ή ταπεινωτική συμπεριφορά, απόρριψη σε εξετάσεις κ.λπ.) σε περίπτωση που εμμένει στην άρνησή του. Η διαμόρφωση σε βάρος του θύματος δυσμενών εργασιακών συνθηκών πρέπει να γίνεται με πρόθεση εκ μέρους του δράστη και να μην οφείλεται σε σφάλμα ή αδυναμία του θύματος να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις του.

Τέλος, η σεξουαλική παρενόχληση *κατατείνει* στον εξαναγκασμό του θύματος σε πράξη ή σε ανοχή πράξης ερωτικού περιεχομένου δηλαδή σε τέλεση ή σε ανοχή τέλεσης σεξουαλικής πράξης, σύναψης ερωτικής σχέσης, αλλά και ανοχής αγγιγμάτων.

Υπό τη διατύπωση αυτή θεωρούμε ότι η σεξουαλική παρενόχληση οριοθετείται με σαφήνεια σε σχέση με άλλα εγκλήματα και αποκτά συγκεκριμένο ποινικό μέγεθος, συμβάλλοντας στην εμπέδωση της ασφάλειας των δικαιωμάτων των εργαζομένων. Σίγουρα η ποινικοποίηση της εν λόγω συμπεριφοράς δεν θα λύσει δια μαγείας ένα υπαρκτό πρόβλημα, που η ίδια η κοινωνία στην πλειονότητά της αντιμετωπίζει με μία ένοχη σιωπή, αν όχι με μία ιδιότυπη ανοχή. Η ποινικοποίηση όμως θα θέσει τα όρια της απαγόρευσης και αυτά της εγγύησης του δικαιώματος σε εργασιακές σχέσεις απαλλαγμένες από συμπεριφορές που προσβάλλουν την αξιοπρέπεια του ανθρώπου.

Θεωρούμε ότι ακόμη και αν η ποινικοποίηση των συμπεριφορών δεν αποτελεί πανάκεια για την αντιμετώπιση οποιασδήποτε συμπεριφοράς, η απελευθέρωση και η αναγνώριση του διεκδικητικού και καταγγελτικού λόγου των θυμάτων για την προστασία της αξιοπρέπειας στην εργασία και της ελευθερίας της επιλογής στο πεδίο της σεξουαλικότητας αντισταθμίζει επαρκώς την απώλεια μέρους της ατομικής ελευθερίας που συνεπάγεται η ποινικοποίηση μιας συμπεριφοράς. Άλλωστε, η ελευθερία στην προσβολή συνιστά η ίδια προσβολή στις κατακτήσεις του σύγχρονου νομικού πολιτισμού μας.

II. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1. Αντικείμενο και στόχοι της έρευνας

Αντικείμενο της έρευνας είναι η καταγραφή της συχνότητας εμφάνισης του φαινομένου της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας με θύματα τις γυναίκες. Η μελέτη εστιάζεται στην περιγραφή του φαινομένου, στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του, καθώς και στη σχέση μεταξύ δράστη και θύματος παρενόχλησης.

Στόχος της έρευνας είναι η πρώτη περιγραφή του φαινομένου της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, σε εθνικό επίπεδο. Αποτελεί μια πρωτότυπη έρευνα, καθώς στην Ελλάδα δεν έχει πραγματοποιηθεί αντίστοιχη επιδημιολογική έρευνα.

Επιμέρους στόχοι της έρευνας είναι η μελέτη αφενός του είδους της παρενόχλησης που υφίστανται οι γυναίκες, αφετέρου των δεικτών-παραγόντων που ενοχοποιούνται για την εμφάνιση του φαινομένου. Η έρευνα στοχεύει, επίσης, στην εξέταση της στάσης και της αντίδρασης των γυναικών απέναντι στη σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία. Τέλος, προσβλέπει στην εισήγηση προτάσεων για την ανάπτυξη της πρόληψης και την αντιμετώπιση του φαινομένου στο πλαίσιο σχεδιασμού και εφαρμογής ενεργητικών πολιτικών για την προώθηση της ισότητας των δύο φύλων.

Για τη διαμόρφωση των ερευνητικών υποθέσεων ελήφθησαν υπόψη οι θεωρητικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις σχετικά με την σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο της εργασίας, όπως προκύπτουν από τη διεθνή βιβλιογραφία. Σε αυτό το πλαίσιο διατυπώθηκαν υποθέσεις στηριζόμενες σε μια συνολική εκτίμηση των παραγόντων-δεικτών, οι οποίοι ενοχοποιούνται για την εμφάνιση του φαινομένου.

2. Μεθοδολογία και στάδια της έρευνας

Η παρούσα έρευνα εντάσσεται στις περιγραφικές επιδημιολογικές έρευνες (descriptive, cross-sectional ή prevalence studies). Σε αυτού του είδους τις έρευνες, επιδιώκεται η διερεύνηση του επιπολασμού ενός φαινομένου στο γενικό πληθυσμό της χώρας και τα αποτελέσματα τους έχουν στατικό χαρακτήρα⁹⁹. Οι συγκεκριμένες έρευνες, με βάση τη συχνότητα εμφάνισης του φαινομένου, μπορούν να συμβάλουν: α) σε μια πρώτη απεικόνιση του φαινομένου, β) στη διερεύνηση ορισμένων παραγόντων που συνδέονται με την ύπαρξή του, γ) στην αξιοποίηση των αποτελεσμάτων σε συνδυασμό με μεθόδους ποιοτικής προσέγγισης, δ) στη στάθμιση των αναγκών του πληθυσμού και ε) στην έμμεση εκτίμηση των παρεχόμενων υπηρεσιών.

2.1. Δείγμα

Πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσαν ενήλικες, εργαζόμενες γυναίκες, ηλικίας 18 ετών και άνω, σε πανελλήνιο επίπεδο. Το μέγεθος του δείγματος ήταν 1200 γυναίκες. Το δείγμα ήταν αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού σε πανελλήνια κλίμακα. Η αντιπροσωπευτικότητα εξασφαλίστηκε με την ικανοποιητική διασπορά του δείγματος στους νομούς της χώρας και την κατάλληλη κάλυψη της κοινωνικής σύνθεσης των επιλεγόμενων περιοχών (μεγάλα και μικρά αστικά κέντρα). Συγκεκριμένα, στο δείγμα περιελήφθησαν περιοχές του Λεκανοπεδίου Αττικής, του Πολεοδομικού Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης και μεγάλα και μικρά αστικά κέντρα. Από τις νησιωτικές περιοχές της χώρας επιλέχθηκε η Κρήτη.¹⁰⁰

Η επιλογή του δείγματος έγινε με τη μέθοδο της πολυσταδιακής τυχαίας δειγματοληψίας¹⁰¹.

⁹⁹ Βλ. σχετικά, Τριχόπουλος Δ., *Επιδημιολογία. Αρχές, μέθοδοι, εφαρμογές*. Αθήνα, Επιστημονικές Εκδόσεις Γρ. Παρισιάνος, 1982, σ. 44.

¹⁰⁰ Το στατιστικό σφάλμα του δείγματος ήταν $\pm 2,8$ για ερωτήσεις διχοτομικές σε διάστημα εμπιστοσύνης 95%. Με αυτό το δεδομένο η πιθανότητα απόκλισης είναι μικρή, καθώς το συγκεκριμένο διάστημα θεωρείται ως το πιο ασφαλές για την εξασφάλιση εμπιστοσύνης στο αποτέλεσμα και ένταξης των τιμών στην καμπύλη χωρίς ανωμαλίες.

¹⁰¹ Για τη διαδικασία σχεδιασμού της πολυσταδιακής τυχαίας δειγματοληψίας, βλ. αναλυτικά, Τζωρτζόπουλος Π., *Οργάνωση και διεξαγωγή δειγματοληπτικών ερευνών*. Αθήνα, Οικονομικό Πανεπιστήμιο, 1991, σσ. 182-184. Στη συγκεκριμένη έρευνα ο πληθυσμός που μελετήθηκε χωρίστηκε σε δύο στρώματα με βάση τις προς διερεύνηση περιοχές (αστικές, ημι-αστικές). Από κάθε στρώμα επιλέχθηκαν ορισμένες περιοχές με τυχαία διαδικασία και στη συνέχεια επιλέχθηκαν τα οικοδομικά τετράγωνα κάθε περιοχής. Τα σημεία που συμπεριλήφθηκαν κληρώθηκαν τυχαία από το σύνολο του αντίστοιχου τύπου σημείων της χώρας, με πιθανότητα ανάλογη της πυκνότητας του πληθυσμού και σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε. Για την επιλογή των σημείων εκκίνησης οι Δήμοι αντιστοιχίστηκαν πλήρως σε τυχαίους αριθμούς και τα σημεία εκκίνησης καταμετρήθηκαν ανάλογα με τον πληθυσμό. Στον κάθε Δήμο κληρώθηκαν τυχαίοι αριθμοί, οι οποίοι καθόρισαν ακριβώς τη διασταύρωση που αντιστοιχούσε στο κάθε σημείο εκκίνησης. Για την επιλογή των ερωτώμενων, ο/ η ερευνητής/ -τρια ξεκίνησε από το οικοδομικό τετράγωνο που στον χάρτη του ήταν σημειωμένο με τον αριθμό (1) και

2.2 Μέθοδος της έρευνας

Για τη συλλογή των στοιχείων χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος των δομημένων συνεντεύξεων με συμπλήρωση ερωτηματολογίου μέσης διάρκειας 30 λεπτών.

Για τις συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκαν γυναίκες-συνεντεύκτριες με εμπειρία στη διεξαγωγή κοινωνικών ερευνών στο πεδίο. Η συγκεκριμένη επιλογή έγινε για να διευκολυνθεί η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης μεταξύ υποκειμένου και συνεντεύκτριας, η ενθάρρυνση των υποκειμένων, ώστε να αναφέρουν περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης¹⁰² και για να αποφευχθούν μη ειλικρινείς απαντήσεις.

Πριν από την έναρξη της διεξαγωγής της έρευνας στο πεδίο, πραγματοποιήθηκε συνάντηση εκπαίδευσης των συνεντευκτριών που συμμετείχαν στη συλλογή των στοιχείων στην Αθήνα και στην περιφέρεια. Την ευθύνη για την εκπαίδευση είχαν η συντονίστρια του έργου και τα μέλη της ερευνητικής ομάδας. Σκοπός αυτής της συνάντησης ήταν η ενημέρωση των συνεντευκτριών για τους στόχους της έρευνας, τη δομή και το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου, καθώς και η ανταλλαγή απόψεων σχετικά με τη στάση τους απέναντι στις ερωτώμενες και το χειρισμό πιθανών «δύσκολων» συμπεριφορών-περιπτώσεων κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων.

Επίσης, πριν από την εφαρμογή του ερωτηματολογίου στο πεδίο, πραγματοποιήθηκε πιλοτική έρευνα, προκειμένου να διερευνηθούν και να εντοπιστούν πιθανές αδυναμίες ή ελλείψεις του ερευνητικού εργαλείου. Η πιλοτική έρευνα διεξήχθη κατά το διάστημα δύο ημερών στο πεδίο με συνεντεύξεις από τις συνεντεύκτριες και από την ερευνητική ομάδα με τη μέθοδο της προσομοίωσης. Από αυτήν τη «δοκιμαστική» φάση, προέκυψαν χρήσιμες παρατηρήσεις, οι οποίες συμπεριελήφθησαν στο ερωτηματολόγιο, με στόχο τη δημιουργία εργαλείου που χαρακτηρίζεται από πληρότητα, εγκυρότητα και αξιοπιστία.

Η έρευνα στο πεδίο διεξήχθη το Δεκέμβριο του 2003. Επίσης, έγινε τυχαίος έλεγχος σε ποσοστό τουλάχιστον 20% των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων και έλεγχος πληρότητας και συνοχής των ερωτηματολογίων στο σύνολο του δείγματος.

ακολούθησε πορεία αντίστοιχη με την πορεία των δεικτών του ρολογιού κάνοντας τον γύρο του τετραγώνου. Εφόσον έγινε η πρώτη συνέντευξη, άφηνε τέσσερα σπίτια και κτυπούσε την αμέσως επόμενη πόρτα. Συνέχισε με τον ίδιο τρόπο μέχρι την ολοκλήρωση του πρώτου οικοδομικού τετραγώνου. Στη συνέχεια περνούσε στο επόμενο.

¹⁰² Σχετικά με το ρόλο των ερευνητών στην εξασφάλιση της συνεργασίας των γυναικών και στην ενθάρρυνση τους να αναφέρουν περιστατικά βίας, ή/ και σεξουαλικής παρενόχλησης κατά τη διεξαγωγή ερευνών, βλ. Hagemann-White C., *European Research...ό.π.*

2.3 Εργαλείο της έρευνας

Για τη συλλογή των στοιχείων σχεδιάστηκε ερωτηματολόγιο με βάση τους τομείς της έρευνας που κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθούν. Συγκεκριμένα, το ερωτηματολόγιο διαρθρώθηκε με βάση τις εξής θεματικές ενότητες:

- A) Κοινωνιο-δημογραφικά χαρακτηριστικά της ερωτώμενης.
- B) Έμμεση γνώση περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας.
- Γ) Περιγραφή ενδεχόμενης εμπειρίας σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας.
- Δ) Αντιλήψεις και στάσεις των ερωτώμενων σχετικά με τη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας.

Στο ερωτηματολόγιο περιλαμβάνονται 55 ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις είναι κλειστές (απαντήσεων ναι/όχι, πολλαπλών επιλογών και επταβάθμιας κλίμακας).

3. Επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων

Για την επεξεργασία των στοιχείων της έρευνας χρησιμοποιήθηκε το στατιστικό πακέτο SPSS – V. 11. Από την επεξεργασία προέκυψαν οι βασικές στατιστικές μετρήσεις, οι κατανομές, οι μέσες τιμές και ο έλεγχος του βαθμού σημαντικότητας. Οι μετρήσεις υπέδειξαν τις τοποθετήσεις των διαφορετικών ομάδων πληθυσμού στις περιοχές διερεύνησης και τις μεταξύ τους συγκρίσεις. Ο σχεδιασμός του δείγματος έγινε με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξασφαλίσει ικανές βάσεις υπο-ομάδων του¹⁰³.

¹⁰³ Βλ. σχετικά Bardin L., *L'Analyse de Contenu*. Paris, P.U.F.,1977 και Grawitz M., *Méthodes des Sciences Sociales*. Paris, Dalloz, 1979.

4. Μεθοδολογικές δυσχέρειες

Βασική μεθοδολογική δυσχέρεια αποτέλεσε η κατασκευή του ερευνητικού εργαλείου, με δεδομένο αφενός την ευρύτητα του αντικειμένου της έρευνας αναφορικά με τους τομείς που καλύπτει και αφετέρου την «ευαισθησία», με την οποία θα πρέπει να αντιμετωπίζεται το υπό εξέταση ζήτημα. Συγκεκριμένα, χρειάστηκε να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη δομή και το περιεχόμενο του ερωτηματολογίου με στόχο: α) να καλυφθούν τα θέματα που επιλέχθηκαν και β) να εξασφαλιστούν, όσο ήταν δυνατό, η ομαλή ροή των ερωτήσεων και η ειλικρίνεια των υποκειμένων. Χρειάστηκε, επίσης, να ληφθεί υπόψη το χρονικό διάστημα διεξαγωγής της συνέντευξης (περίπου 30 λεπτά).

Επιπλέον, μεθοδολογική δυσχέρεια κατά το σχεδιασμό του εργαλείου της έρευνας, αποτέλεσε η διαμόρφωση των φίλτρων, προκειμένου να εξασφαλιστεί ο κατά το δυνατόν μέγιστος βαθμός συμβολής τους στη συμπλήρωση ή μη του ερωτηματολογίου από τα υποκείμενα.

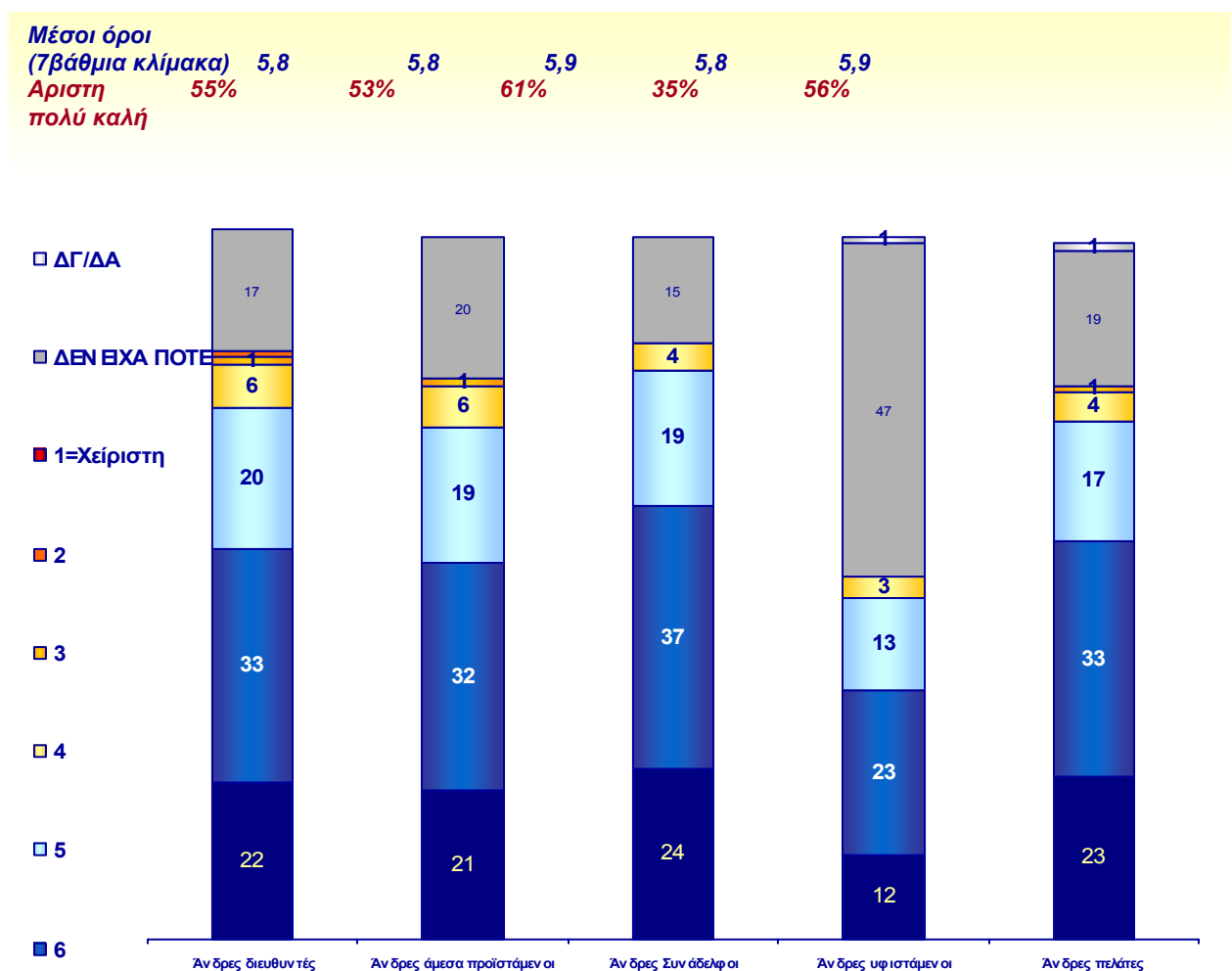
III. ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Περιγραφή δείγματος: Το 43.6% των ερωτώμενων γυναικών προερχόταν από την ηλικιακή ομάδα 18-34 ετών, το 47.7% από την ηλικιακή ομάδα 35-54 ετών και το 8.7% ήταν άνω των 55 ετών. Αντίστοιχα, το 5% των ερωτώμενων διέμενε σε μεγάλα και μικρά αστικά κέντρα (εκτός Αθηνών και Θεσσαλονίκης), το 40% διέμενε στην Αθήνα και το 10% στη Θεσσαλονίκη.

Οι ερωτώμενες γυναίκες, αναφέρονται, σε γενικές γραμμές, πολύ θετικά στις σχέσεις που είχαν ή/και έχουν με τους άνδρες συναδέλφους τους, ανεξάρτητα από τη θέση που κατείχαν ή κατέχουν οι τελευταίοι στην ιεραρχία της επιχείρησης (υψηλόβαθμοι, ομόβαθμοι ή υφιστάμενοι των γυναικών συναδέλφοι).

Διάγραμμα 1: Ικανοποίηση γυναικών από τις επαγγελματικές σχέσεις με άνδρες στο χώρο εργασίας

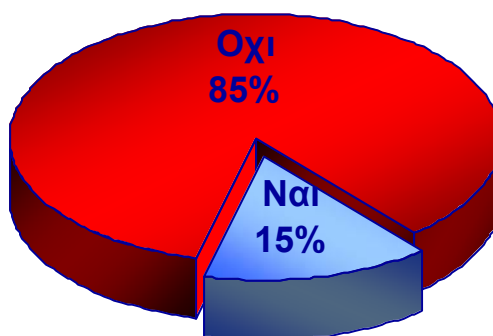
Σύνολο Δείγματος: n=1200



Αναφορικά με την έμμεση γνώση περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, το 15% των ερωτώμενων δήλωσε ότι γνωρίζει τουλάχιστον μία φίλη, συγγενή ή/και συνάδελφο που έχει υποστεί ή υφίσταται ανάλογες καταχρηστικές συμπεριφορές.

Διάγραμμα 2: Έμμεση γνώση περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας εις βάρος γυναικών από το φιλικό, συγγενικό ή/ και εργασιακό περιβάλλον

Σύνολο Δείγματος: n=1200



Τα συγκεκριμένα περιστατικά παρενόχλησης αφορούν κυρίως σε:

- Φορτική πίεση για έξοδο – ραντεβού (24%)
- Αστεία–συζητήσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο, όπως: υπονοούμενα, φραστική παρενόχληση (23%)
- Προκλητικές χειρονομίες (22%)
- Εκβιασμούς για εύνοια με ανταλλάγματα, όπως: παραμονή στη θέση/επιχείρηση, υπόσχεση καλύτερων επαγγελματικών προοπτικών (21%)

Με χαμηλότερη συχνότητα αναφέρθηκαν παρενοχλητικές συμπεριφορές, όπως:

- Πίεση για σύναψη σχέσης (17%)
- Ανεπιθύμητη επαφή-άγγιγμα (11%)
- Πίεση για σεξουαλική συνεύρεση (9%)

Αξίζει να αναφερθεί ότι οι απαντήσεις της συγκεκριμένης ερώτησης αντλήθηκαν με τη μέθοδο της αυθόρμητης αναφοράς των ερωτώμενων και όχι με καθ' υπόδειξη αναφορά (βάσει προκαθορισμένων κατηγοριών απαντήσεων που υποδείχθηκαν σε

αυτές). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερα σημαντικό καταγράφεται το ποσοστό της τάξεως του 5% των καταχρηστικών συμπεριφορών που αναφέρεται στην απόπειρα βιασμού. Η συγκεκριμένη πράξη δεν εμπίπτει στις σεξουαλικά παρενοχλητικές συμπεριφορές, καθώς αποτελεί αδίκημα κατά τον Ελληνικό Ποινικό Κώδικα. Εντούτοις, καταγράφεται ως εύρημα εξαιρετικής σημασίας.

Τα προαναφερόμενα περιστατικά είχαν στο σύνολό τους άνδρες δράστες, οι οποίοι βρίσκονταν, κυρίως, σε ιεραρχικά ανώτερη θέση από τις γυναίκες-θύματα (Διευθυντές, προϊστάμενοι).

Πίνακας 1: Είδος παρενοχλητικής συμπεριφοράς έμμεσης γνώσης, το φύλο και η ιδιότητα του δράστη

<i>Είδος παρενοχλητικής συμπεριφοράς</i>	<i>%</i>	<i>Ιδιότητα δράστη παρενόχλησης</i>	<i>%</i>	<i>Φύλο δράστη παρενόχλησης</i>	<i>%</i>
Φορτική πίεση για έξοδο-ραντεβού	24	Διευθυντή	45	Άνδρα	100
Αστεία-συζητήσεις με σεξουαλικό περιεχόμενο	23	Άμεσα προϊστάμενο	37	Γυναίκα	-
Προκλητικές χειρονομίες	22	Συνάδελφο	13		
Εκβιασμούς για εύνοια με ανταλλάγματα	21	Υφιστάμενο	2		
Πίεση για σύναψη σχέσης	17	Πελάτες	4		
Επαφή, άγγιγμα παρά τη θέληση της	11				
Πίεση για σεξουαλική συνεύρεση	9				
Απόπειρα βιασμού	5				
Ανεπιθύμητα τηλεφωνήματα	4				
Σχόλια για το σώμα ή σημεία του σώματος	4				
Σχόλια για το ντύσιμο	3				
Σχόλια ή συζητήσεις για σεξ-περιγραφές	2				
Παραβίαση του προσωπικού χώρου	2				

Αναφορικά με την αντίδραση των γυναικών σε περίπτωση που **μια συγγενής τούς εκμυστηρευόταν ότι δέχτηκε/δέχεται σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία**, ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρος των απαντήσεων και η υπερίσχυση διαφόρων μορφών αντιδράσεων. Συγκεκριμένα, το 47% των ερωτώμενων δήλωσε ότι θα συμβούλευε τη γυναίκα να καταγγείλει το περιστατικό, ενώ υψηλό ποσοστό ερωτώμενων δήλωσε ότι το κυρίαρχο συναίσθημά τους, θα ήταν ο θυμός (29%). Άλλες συχνές καταγεγραμμένες αντιδράσεις, είναι η συμβουλή προς τη γυναίκα-θύμα της καταχρηστικής συμπεριφοράς, να ζητήσει επιτακτικά (29%) ή ευγενικά (22%) από το άτομο που την παρενοχλεί να σταματήσει, ή/και να παραιτηθεί από την εργασία της (22%).

Σε ακολουθία του προηγούμενου θέματος (αντίδραση απέναντι στη σεξουαλική παρενόχληση που συμβαίνει σε άλλη γυναίκα), καταγράφηκε **η δυναμική αντίδραση των ερωτώμενων σε περίπτωση προσωπικής εμπειρίας σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία**. Σημειώνεται ότι οι καταγεγραμμένες μορφές αντίδρασης δεν διαφέρουν από αυτές που σημειώθηκαν στις περιπτώσεις της εν δυνάμει αντίδρασης απέναντι σε έμμεσης γνώσης περιστατικά. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση της εν δυνάμει θυματοποίησης, η επιτακτική απαίτηση από το άτομο που παρενοχλεί να σταματήσει, καθώς και η καταγγελία του περιστατικού, καταγράφονται ως οι πιθανότερες αντιδράσεις (45% και 42% αντίστοιχα). Ο θυμός εξακολουθεί να είναι ένα ισχυρό συναίσθημα που συνοδεύει τα εν δυνάμει θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης (33%), ενώ εξίσου συχνή αντίδραση είναι και η παθητική απομάκρυνση-αποχώρηση από το χώρο εργασίας (28%).

Πίνακας 2: Δυναμική αντίδραση στη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας

ΜΟΡΦΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ	ΘΥΜΑ: ΣΥΓΓΕΝΗΣ	ΘΥΜΑ: Η ΕΡΩΤΩΜΕΝΗ
	%	%
Θα τη συμβούλευα να καταγγείλει το περιστατικό	47	
Θα τη συμβούλευα να ζητήσει με έντονο τρόπο από το άτομο που την παρενοχλεί να σταματήσει	29	45
Θα θύμωνα	29	33
Θα τη συμβούλευα να φύγει από τη δουλειά της	22	28

Θα τη συμβούλευα να ζητήσει ευγενικά από το άτομο που την παρενοχλεί να σταματήσει	22	25
Θα ανησυχούσα	16	12
Θα προβληματιζόμουν	15	14
Θα τη συμβούλευα να βεβαιωθεί ότι είναι παρενόχληση και όχι απλό φλερτ	13	10
Θα τη συμβούλευα να περιμένει για να δει πως θα συμπεριφερθεί το άτομο αυτό, αν θα το ξανακάνει	11	10
Θα κατήγγειλα εγώ η ίδια το περιστατικό	4	42
Θα μιλούσα εγώ η ίδια στο άτομο που την παρενόχλησε-παρενοχλεί	2	
Δεν θα ανακατευόμουν	2	

Αναφορικά με την **εν δυνάμει εκμυστήρευση/αναφορά του περιστατικού σεξουαλικής παρενόχλησης** σε τρίτα πρόσωπα, το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον (μέλη της οικογένειας, συγγενείς), αναδεικνύεται ως ο ασφαλέστερος και πιο οικείος χώρος, στον οποίο θα στρεφόταν το 70.4% των ερωτώμενων. Επίσης, το φιλικό περιβάλλον αποτελεί σε μεγάλο βαθμό (48.1%) πλαίσιο εμπιστοσύνης. Αξιοσημείωτο είναι ότι το 20.9% των ερωτώμενων αναφέρει ότι σε περίπτωση παρενόχλησης στην εργασία θα απευθυνόταν στη διοίκηση, στο διευθυντή ή τον προϊστάμενο, ενώ ένας μικρότερο ποσοστό (10.8%) θα ανέφερε το περιστατικό σε συνάδελφο. Μόλις το 8.8% των ερωτώμενων δηλώνει ότι θα μιλούσε στο δράστη της παρενοχλητικής συμπεριφοράς. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί: α) το γεγονός ότι περίπου μία στις πέντε γυναίκες δεν θα μιλούσε σε κανέναν για ό,τι της συμβαίνει και β) η εξαιρετικά μικρή αναφορά του περιστατικού στα συμβουλευτικά κέντρα γυναικών (3.8%) ή/και σε ειδικούς συμβούλους (3.6%).

Πίνακας 3: Εν δυνάμει αναφορά του περιστατικού σεξουαλικής παρενόχλησης.

ΠΡΟΣΩΠΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ	%
Σε φίλους	48.1
Σε μέλη της οικογένειας μου	61.7
Σε συγγενείς	8.7
Σε ειδικό ψυχολόγο, οικογενειακό σύμβουλο	3.6
Σε συνάδελφο	10.8
Σε διοίκηση-διευθυντή-προϊστάμενό της	20.9
Σε συμβουλευτικό κέντρο γυναικών	3.8

Στο άτομο που με παρενόχλησε	8.8
Σε κανέναν	5.3

Στη συνέχεια διερευνήθηκε η **στάση των ερωτώμενων απέναντι στη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας¹⁰⁴**. Οι ερωτώμενες κλήθηκαν να χαρακτηρίσουν μια σειρά από συμπεριφορές ως παρενοχλητικές ή μη. Στον κατάλογο των παρενοχλητικών συμπεριφορών συμπεριλαμβάνονταν **συμπεριφορές σεξουαλικής φύσης εκφραζόμενες με πράξεις** (π.χ. ανεπιθύμητα αγγίγματα, χάδια κ.α.), **συμπεριφορές σεξουαλικής φύσης εκφραζόμενες με λόγια** (ανεπιθύμητες ερωτικές και ανήθικες προτάσεις, ή πίεση για σεξουαλική επαφή, ενοχλητικό φλερτάρισμα, άσεμνες παρατηρήσεις, υπονοούμενα ή προκλητικά σχόλια), **συμπεριφορές σεξουαλικής φύσης μη εκφραζόμενες με λόγια** (επίδειξη πορνογραφικών περιοδικών ή άσεμνων εικόνων, αντικειμένων ή γραπτού υλικού, πονηρά βλέμματα, προκλητικές χειρονομίες κ.ά.), καθώς και συμπεριφορές που συνδέονται με **«σεξουαλικό εκβιασμό»** (σεξουαλική υποταγή με ανταλλάγματα, επαγγελματικά προνόμια).

Σύμφωνα με τις παραπάνω συμπεριφορές καταγράφηκαν τα ακόλουθα: Η πλειοψηφία του δείγματος αναφέρει ως συμπεριφορές που συνιστούν κατά κύριο λόγο σεξουαλική παρενόχληση, την πίεση για σεξουαλική συνεύρεση (82.8%), την ανεπιθύμητη επαφή ή άγγιγμα (78%), τους εκβιασμούς για εύνοια με ανταλλάγματα (76.9%), τις προκλητικές χειρονομίες (74.8%) και την πίεση για σύναψη σχέσης (72.4%).

Ακολουθούν, με σημαντική διαφορά, συμπεριφορές όπως: παραβίαση προσωπικού χώρου (53.2%), φορτική πίεση για ραντεβού (51.9%), ανεπιθύμητα τηλεφωνήματα (47%), πρόστυχα αστεία με σεξουαλικό περιεχόμενο (46.7%), παρουσίαση ή διανομή πορνογραφικού υλικού (42.4). Τέλος, αναφέρεται ότι στις αντιλήψεις των γυναικών–ερωτώμενων, συμπεριφορές που συνδέονται με σχόλια για το σώμα, το ντύσιμο ή την εμφάνιση, προκλητικά βλέμματα και συζητήσεις σεξουαλικού περιεχομένου δεν συνιστούν σε μεγάλο βαθμό σεξουαλικά παρενοχλητικές συμπεριφορές.

¹⁰⁴ Ο ορισμός σεξουαλικής παρενόχλησης που παρουσιάστηκε στις ερωτώμενες για τους σκοπούς της έρευνας είναι: «*Σεξουαλική παρενόχληση θεωρείται "η εκμετάλλευση μιας γυναίκας στο πλαίσιο της εργασίας της, οι φορτικές πιέσεις, οι απειλές σχετικά με τη δουλειά της με σκοπό να κερδίσει κάποιος το ερωτικό της ενδιαφέρον, να την αναγκάσει να κάνει ή να δεχτεί πράξεις ερωτικού περιεχομένου*»..

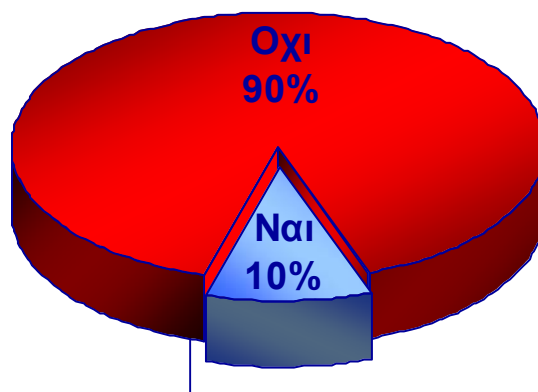
Πίνακας 4: Αντιλαμβανόμενες συμπεριφορές που συνιστούν σεξουαλική παρενόχληση.

ΕΙΔΟΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	%
Πίεση για σεξουαλική συνεύρεση	82.8
Επαφή ή άγγιγμα παρά τη θέληση της γυναίκας	78
Εκβιασμοί για εύνοια με ανταλλάγματα	76.9
Προκλητικές χειρονομίες	74.8
Πίεση για σύναψη σχέσης	72.4
Παραβίαση του προσωπικού χώρου	53.2
Φορτική πίεση για ραντεβού	51.9
Ανεπιθύμητα Τηλεφωνήματα	47
Πρόστυχα αστεία με σεξουαλικό περιεχόμενο	46.7
Παρουσίαση ή διανομή πορνογραφικού υλικού	42.4
Σχόλια για το σώμα ή σημεία του σώματος	35.9
Σχόλια ή συζητήσεις σεξουαλικού περιεχομένου	35.7
Προκλητικά βλέμματα	30.6
Σφουρίγματα ή άλλους προκλητικούς ήχους	25.9
Σχόλια για ντύσιμο, εμφάνιση	10.3

Το 10% των ερωτώμενων γυναικών αναφέρει προσωπική εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας.

Διάγραμμα 3: Προσωπική εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας

Σύνολο Δείγματος: n=1200



Οι γυναίκες μικρότερης ηλικίας (16-25 ετών) είναι σε μεγαλύτερη συχνότητα (57.5%) θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, από ό,τι οι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας (άνω των 25 ετών).

Πίνακας 5: Ηλικία θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας

ΗΛΙΚΙΑΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	%
16-20	28.3
21-25	29.2
26-30	16.7
31-35	10
36+	15.8
Μέσος όρος (σε έτη)	26,6

Προκειμένου να επιτευχθεί η πλήρης και αναλυτική **περιγραφή των παρενοχλητικών συμπεριφορών** χρησιμοποιήθηκαν δύο μέθοδοι καταγραφής: α) η αυθόρμητη αναφορά των θυμάτων και β) η καθ' υπόδειξη αναφορά¹⁰⁵. Όπως προκύπτει από τις αναφορές των γυναικών, η σεξουαλική παρενόχληση επιτυγχάνεται με περισσότερες από μία συμπεριφορές (για παράδειγμα, αστεία με σεξουαλικό περιεχόμενο, αλλά και προκλητικές χειρονομίες).

Τα θύματα σεξουαλικά παρενοχλητικής συμπεριφοράς αναφέρονται κυρίως σε περιστατικά, όπως: ανεπιθύμητη επαφή ή άγγιγμα, προκλητικές χειρονομίες, φορτική πίεση για έξοδο-ραντεβού, πίεση για σύναψη σχέσης, αστεία με σεξουαλικό περιεχόμενο. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αυθόρμητες αναφορές των γυναικών ανέδειξαν και περιπτώσεις απόπειρας βιασμού (5.8%).

Πίνακας 6: Μορφές σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας που αναφέρθηκαν από τα θύματα

ΕΙΔΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	ΑΥΘΟΡΜΗΤΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ %	ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΘ' ΥΠΟΔΕΙΞΗ %
Επαφή ή άγγιγμα παρά τη θέληση της γυναίκας	28	42
Προκλητικές χειρονομίες	24	34
Πίεση για σύναψη σχέσης	17	32
Σχόλια για το σώμα ή σημεία του	10	28

¹⁰⁵ Στην πρώτη περίπτωση, οι γυναίκες απαντούν αυθόρμητα, περιγράφοντας την παρενοχλητική συμπεριφορά, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, οι γυναίκες επιλέγουν τις απαντήσεις τους από έναν κατάλογο παρενοχλητικών συμπεριφορών.

σώματος		
Πίεση για σεξουαλική συνεύρεση	5	28
Φορτική πίεση για ραντεβού	22	27
Παραβίαση του προσωπικού σας χώρου	3	25
Προκλητικά βλέμματα	5	24
Εκβιασμούς για εύνοια με ανταλλάγματα	9	17
Ανεπιθύμητα Τηλεφωνήματα	7	16
Σχόλια ή συζητήσεις σεξουαλικού περιεχομένου	1	13
Σχόλια για ντύσιμο, εμφάνιση	7	11
Πρόστυχα αστεία με σεξουαλικό περιεχόμενο	17	10
Σφουρίγματα ή άλλους προκλητικούς ήχους	-	3
Παρουσίαση ή διανομή πορνογραφικού υλικού	2	3
Απόπειρα βιασμού	6	-

Η συντριπτική πλειοψηφία των δραστών σεξουαλικής παρενόχλησης είναι άνδρες (97%). Οι δράστες, στις περισσότερες των περιπτώσεων, κατέχουν ανώτερη θέση στην επιχείρηση από τις γυναίκες-θύματα της παρενοχλητικής συμπεριφοράς. Οι τελευταίοι είναι κυρίως διευθυντές (45%), ή άμεσα προϊστάμενοι (18.3%), ενώ με μικρότερη συχνότητα ως δράστες σεξουαλικής παρενόχλησης αναφέρονται οι συνάδελφοι (15.8%) και οι πελάτες (14.2%).

Πίνακας 7: Αυθόρμητες αναφορές του είδους παρενοχλητικής συμπεριφοράς, το φύλο και η ιδιότητα του δράστη

ΕΙΔΟΣ ΠΑΡΕΝΟΧΛΗΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ	%	ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΔΡΑΣΤΗ		ΦΥΛΟ ΔΡΑΣΤΗ	
			%		%
Επαφή ή άγγιγμα παρά τη θέληση της	28	Διευθυντής	45	Ανδρας	97
Προκλητικές χειρονομίες	24	Άμεσα προϊστάμενος	18.3	Γυναίκα	3
Φορτική πίεση για ραντεβού – έξοδο	22	Συνάδελφος	15.8		
Πίεση για σύναψη σχέσης	17	Πελάτης	14.2		
Αστεία με σεξουαλικό περιεχόμενο	17	Υφιστάμενος	3.3		

Σχόλια για το σώμα ή σημεία του σώματος	10	Αντιπρόσωπος που προμηθεύει	1		
Εκβιασμούς για εύνοια με ανταλλάγματα	9	Γνωστός του αφεντικού	1		
Σχόλια για το ντύσιμο	7	Συνεργάτης	1		
Ανεπιθύμητα τηλεφωνήματα	7	Εφοριακός	1		
Απόπειρα βιασμού	6				
Πίεση για σεξουαλική συνεύρεση	5				
Προκλητικά βλέμματα	5				
Παραβίαση του προσωπικού χώρου	3				
Παρουσίαση – διανομή πορνογραφικού υλικού	2				
Σχόλια ή συζητήσεις για σεξ - περιγραφές	1				

Οι περισσότερες περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης (72.5%) λαμβάνουν χώρα μέσα στην πρώτη διετία εργασίας της γυναίκας στην επιχείρηση που εργάζονται το διάστημα διεξαγωγής της έρευνας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το 35.8% των γυναικών που δήλωσε ότι παρενοχλήθηκε σεξουαλικά στο χώρο εργασίας, ήταν νεοπροσληφθέν και το περιστατικό σημειώθηκε μέσα στο πρώτο εξάμηνο εργασίας. Κατά ακολουθία των παραπάνω, όσο αυξάνεται η παραμονή των γυναικών στο χώρο εργασίας, τόσο μειώνονται και οι αναφορές περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης.

Πίνακας 8: Έτη που εργαζόταν στην επιχείρηση η γυναίκα- θύμα σεξουαλικής παρενόχλησης

ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ (ΣΕ ΕΤΗ)	2,7
	%
0-6 μήνες (0.25)	35.8
7-12 μήνες (0.8)	12.5
1-2 χρόνια (1.5)	24.2
2-4 χρόνια (3)	10
4-6 χρόνια (5)	3.3
6-8 χρόνια (7)	2.5
8-10 χρόνια (9)	3.3
10-12 χρόνια (11)	0.8

12-15 χρόνια (13.5)	4.2
15-20 χρόνια (17.5)	0.8
20+ χρόνια (25)	1.7
ΔΓ-ΔΑ	0.8

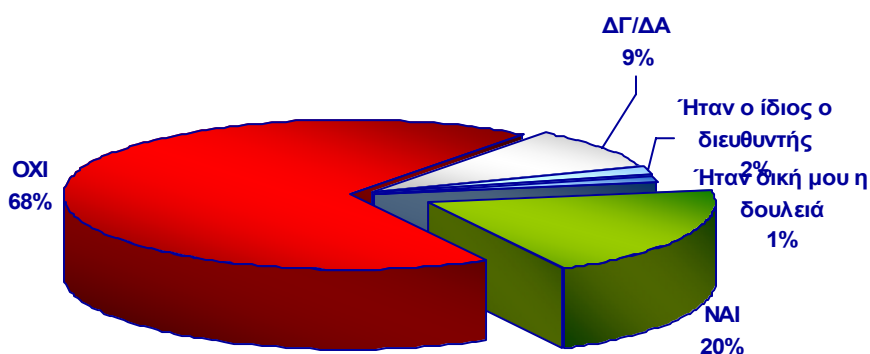
Το 36.7% των θυμάτων δήλωσε ότι η παρενόχληση **συνέβη μόνο μία φορά** από το συγκεκριμένο πρόσωπο. Αξιοσημείωτο είναι ότι σχεδόν 5 στις 10 γυναίκες αναφέρουν επαναληψιμότητα της παρενόχλησης (πάνω από δύο φορές από το ίδιο πρόσωπο). Τέλος, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων (81.7%) **δεν υπήρχαν άλλα πρόσωπα παρόντα**, πέραν του δράστη και του θύματος, κατά τη διάρκεια της σεξουαλικής παρενόχλησης.

Πίνακας 9: Φορές που έλαβε χώρα η σεξουαλικά παρενοχλητική συμπεριφορά

ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ	4,5
	%
1	36.7
2	8.3
3	6.7
4	2.5
5	4.2
6	7.5
7	3.3
8	1.7
9	0.8
10+ (15)	12.5
Δεν μπορώ να το εκτιμήσω	16

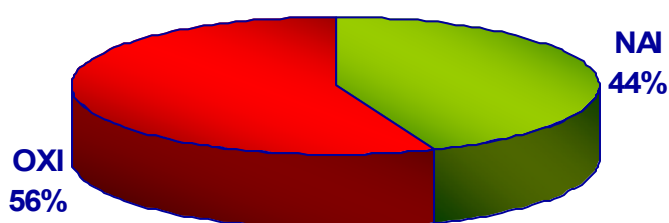
Στις περισσότερες περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης, η **διοίκηση της εταιρείας** δεν είχε αντιληφθεί το γεγονός (67.5%). Ωστόσο, και στις περιπτώσεις που η σεξουαλική παρενόχληση είχε γίνει αντιληπτή από τη διοίκηση (20%), οι ιθύνοντες κατά κύριο λόγο (56.7%) δεν πήραν κάποια μέτρα αντιμετώπισης. Είναι άξιο αναφοράς το γεγονός ότι στις περιπτώσεις όπου η διοίκηση πήρε μέτρα αντιμετώπισης της σεξουαλικής παρενόχλησης (43.3%), τα μέτρα αυτά έπληξαν κυρίως το θύμα (στο 30.8% των περιπτώσεων υπήρξε απόλυση), ενώ ο δράστης αντιμετώπίστηκε κυρίως με συστάσεις (30.8%).

Διάγραμμα 4: Γνώση της διοίκησης για τη σεξουαλική παρενόχληση



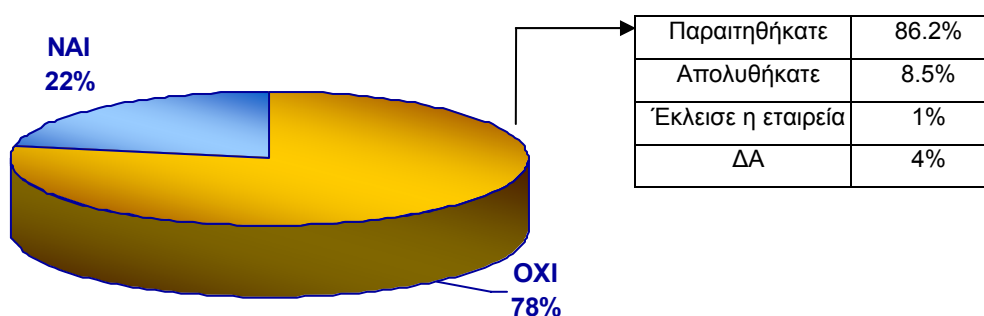
Στο 44.2% των περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης, **οι συνάδελφοι** των γυναικών είχαν αντιληφθεί το γεγονός, αλλά κράτησαν αποστάσεις και δεν είχαν καμία αντίδραση (92.5%). Στις ελάχιστες περιπτώσεις που παρενέβησαν (7.5%), είτε επιτέθηκαν στο δράστη (λεκτικά ή/και σωματικά), είτε συμβούλευσαν το θύμα να αγνοήσει το δράστη, ή να μην τον προκαλεί.

Διάγραμμα 5: Γνώση των συναδέλφων για τη σεξουαλική παρενόχληση



Η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών που υφίσταται σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας, **παύει να εργάζεται** στο συγκεκριμένο χώρο (78.3%), είτε εξαιτίας οικειοθελούς αποχώρησης (παραίτηση: 86.2%), είτε εξαιτίας απόλυσης (8.5%). Το 62.2% των γυναικών αποχωρεί από την εργασία μέσα στο πρώτο εξάμηνο από τη στιγμή που έλαβε χώρα η σεξουαλική παρενόχληση.

Διάγραμμα 6: Παραμονή του θύματος σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία



Αναφορικά με την **αντίδραση** των γυναικών-θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία, καταγράφονται ποικίλες συμπεριφορές. Η κυριότερη αντίδραση των γυναικών είναι ότι ζητούν ευθέως και ευγενικά από το δράστη της παρενοχλητικής συμπεριφοράς να σταματήσει (42.5%). Εντούτοις, ένα μεγάλο ποσοστό θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης (37.5%) παρουσιάζει αμυντική και υποχωρητική συμπεριφορά και αναγκάζει τον εαυτό του σε παραίτηση. Η εμπλοκή τρίτων προσώπων, είτε υπό τη μορφή καταγγελίας, είτε υπό την έννοια της έκκλησης των θυμάτων για επέμβαση, καταγράφονται ως λιγότερο πιθανές αντιδράσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι γυναίκες που δεν αντιδρούν και υπομένουν σιωπηλά τις παρενοχλητικές συμπεριφορές, αναφέρουν ότι ο κύριος λόγος αυτής της στάσης τους είναι ο φόβος μην χάσουν την εργασία τους.

Πίνακας 10: Αντίδραση των θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης

ΕΙΔΟΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ	%
Ζήτησα ευγενικά από το άτομο να σταματήσει την παρενόχληση	42.5
Παραιτήθηκα	37.5
Κατήγγειλα το περιστατικό	11.7
Ζήτησα από συναδέλφους να επέμβουν	10.8
Γέλασα	4.2
Τον χτύπησα	3.3
Δεν έκανα τίποτα ανέχτηκα την κατάσταση	2.5
Ζήτησα από μέλος της οικογένειας να επέμβει	2.5
Αδιαφόρησα	1.7
Τον αποφεύγω	1
Μίλησα στον προϊστάμενο	1
Άλλαξα τμήμα	1
Του μίλησε το αφεντικό	1
ΔΓ / ΔΑ	1

Διάγραμμα 7:



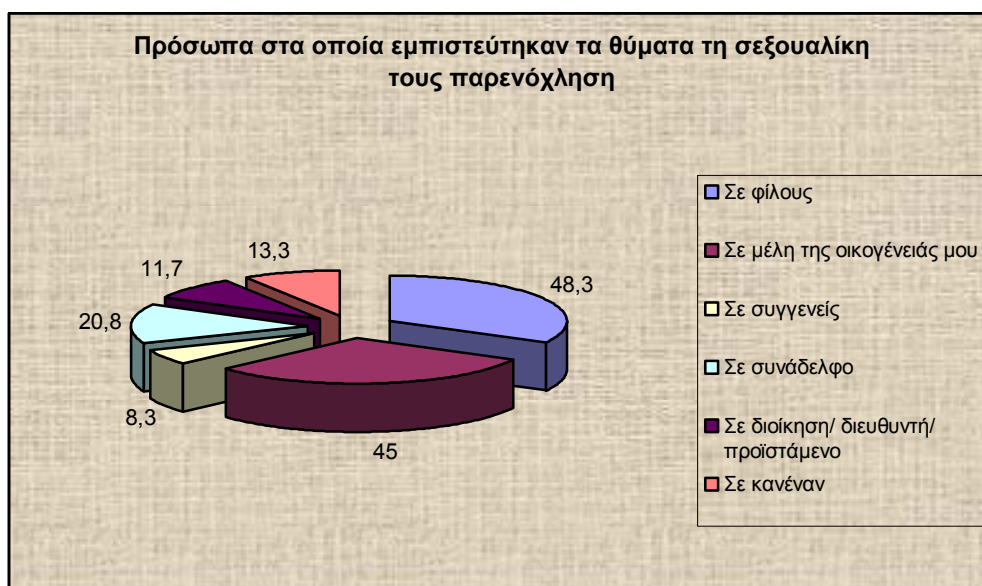
Η ανάληψη δράσης προς την κατεύθυνση της παύσης της παρενόχλησης από τα θύματα, απέδωσε για την πλειοψηφία των περιπτώσεων τα προσδοκώμενα. Στο 75.7% των περιστατικών, η **παρενόχληση σταμάτησε** αμέσως, ή σταδιακά. Εντούτοις, στο 14.9% των περιπτώσεων σεξουαλικής παρενόχλησης, η παρενοχλητική συμπεριφορά συνεχίστηκε, παρά τις προσπάθειες του θύματος.

Πίνακας 11: Επιπτώσεις της αντίδρασης των θυμάτων στη παρενοχλητική συμπεριφορά του δράστη

ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΔΡΑΣΤΗ	%
Η παρενόχληση σταμάτησε αμέσως	50
Η παρενόχληση σταμάτησε σταδιακά	25.7
Δεν άλλαξε κάτι, συνέχισε να με παρενοχλεί	14.9
Απολύθηκε	2.7
Τον μετέθεσαν αλλού	2.7
Παραιτήθηκε	1.4
Παραιτήθηκα	1.4
Με απέλυσαν	1.4

Οι γυναίκες που υφίστανται σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας, **εμπιστεύονται** τη δυσάρεστη εμπειρία τους κυρίως σε φίλους (48.3%) και σε μέλη της οικογένειάς τους (45%). Αρκετές από αυτές συζητούν για την παρενόχληση με συναδέλφους (20.8%), ή απευθύνονται στη διοίκηση της επιχείρησης (11.7%). Εντούτοις, το 13.3% των γυναικών-θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία δεν εκμυστηρεύεται την εμπειρία του σε κανέναν.

Διάγραμμα 8:



Αναφορικά με το προφίλ του δράστη σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας σημειώνεται ότι πρόκειται για άνδρα, έγγαμο, ηλικίας έως 45 ετών, με ανώτατη, κυρίως, μόρφωση.

Πίνακας 12: Ηλικία δράστη παρενόχλησης

ΈΩΣ 35 ΕΤΩΝ	25%
36-40 ετών	13%
41-45 ετών	22%
46-50 ετών	13%
51-55 ετών	12%
56+ ετών	13%
ΔΑ	2%
Μέσος Όρος	45 ετών

Πίνακας 13: Μορφωτικό επίπεδο δράστη παρενόχλησης

ΕΩΣ ΔΗΜΟΤΙΚΟ	5%
Γυμνάσιο	8%
Λύκειο	25%
Ανωτέρα	9%
Ανωτάτη	28%
Μεταπτυχιακά	2%
ΔΓ	22%

Πίνακας 14: Οικογενειακή κατάσταση δράστη παρενόχλησης

ΕΓΓΑΜΟΣ	76%
Συζούσε με σχέση	3%
Άγαμος	10%
Χήρος	1%
ΔΓ/ ΔΑ	10%

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γυναικών–θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης, **οι κυριότεροι λόγοι που οδήγησαν το δράστη στην εκδήλωση παρενοχλητικής συμπεριφοράς** αφορούσαν κυρίως στο χαρακτήρα του (21.7%), καθώς συχνά παρενοχλούσε και άλλες γυναίκες (15.8%). Επίσης το 11.7% των γυναικών αναφέρουν ως πιθανή αιτία παρενόχλησης την έλξη που αισθανόταν ο δράστης για το θύμα.

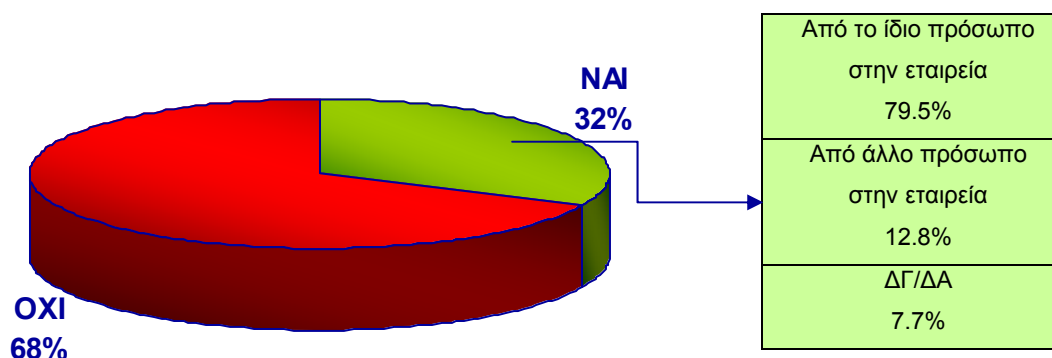
Πίνακας 15: Εκτιμήσεις των θυμάτων για τους λόγους που οδήγησαν το δράστη στη σεξουαλική παρενόχληση

“ΤΥΠΟΣ - ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ”	47.5%
<i>Έτσι είναι ο χαρακτήρας του</i>	21.7%
<i>Παρενοχλούσε συνέχεια κοπέλες</i>	15.8%
<i>Είναι ο τύπος του άνδρα που πιστεύει ότι οι υπάλληλοι είναι κτήμα του</i>	6.7%
<i>Ήταν ο τύπος του φλερτ</i>	5.8%
<i>Ήθελε να συνάψει σχέση</i>	3.3%
«Του άρεσα ως γυναίκα»	11.7%
Διαταραγμένη προσωπικότητα	7.5%
<i>Ήταν ανώμαλος</i>	4%

Είχε πρόβλημα ψυχικής υγείας	2%
Επιζητούσε επιβεβαίωση	3.3%
Επιβεβαίωση του ανδρισμού	2%
Του άρεσε το φλερτ	2%
ΔΓ/ ΔΑ	32%

Τέλος, το 32.5% των γυναικών-θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης αναφέρει ότι **γνωρίζει και άλλη γυναίκα εργαζόμενη στον ίδιο χώρο που έχει υποστεί σεξουαλική παρενόχληση** και στις περισσότερες των περιπτώσεων (79.5%) από το ίδιο πρόσωπο.

Διάγραμμα 9: Έμμεση γνώση περιστατικού σεξουαλικής παρενόχλησης εις βάρος άλλης γυναίκας εργαζόμενης στον ίδιο χώρο



Αντιλήψεις για τη σεξουαλική παρενόχληση

Από τη διερεύνηση των αντιλήψεων και στάσεων των γυναικών απέναντι στο φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας, καταγράφηκαν οι ακόλουθες απόψεις:

Σύμφωνα με τη συντριπτική πλειοψηφία των ερωτώμενων γυναικών, (89.1%) το όριο μεταξύ φλερτ και σεξουαλικής παρενόχλησης είναι απόλυτα ξεκάθαρο. Επίσης, η μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών συμφωνεί ότι η σεξουαλική παρενόχληση:

- Συνιστά καταπίεση στον εργασιακό χώρο (σημαντικά πιο ισχυρή άποψη μεταξύ των γυναικών που παρενοχλήθηκαν)
- Μειώνει τη γυναίκα
- Το όριο φλερτ και σεξουαλικής παρενόχλησης είναι ξεκάθαρο

- Πρέπει να καταγγέλλεται στους αρμόδιους φορείς (σημαντικά πιο ισχυρή άποψη μεταξύ των γυναικών που δεν έχουν εμπειρία παρενόχλησης)

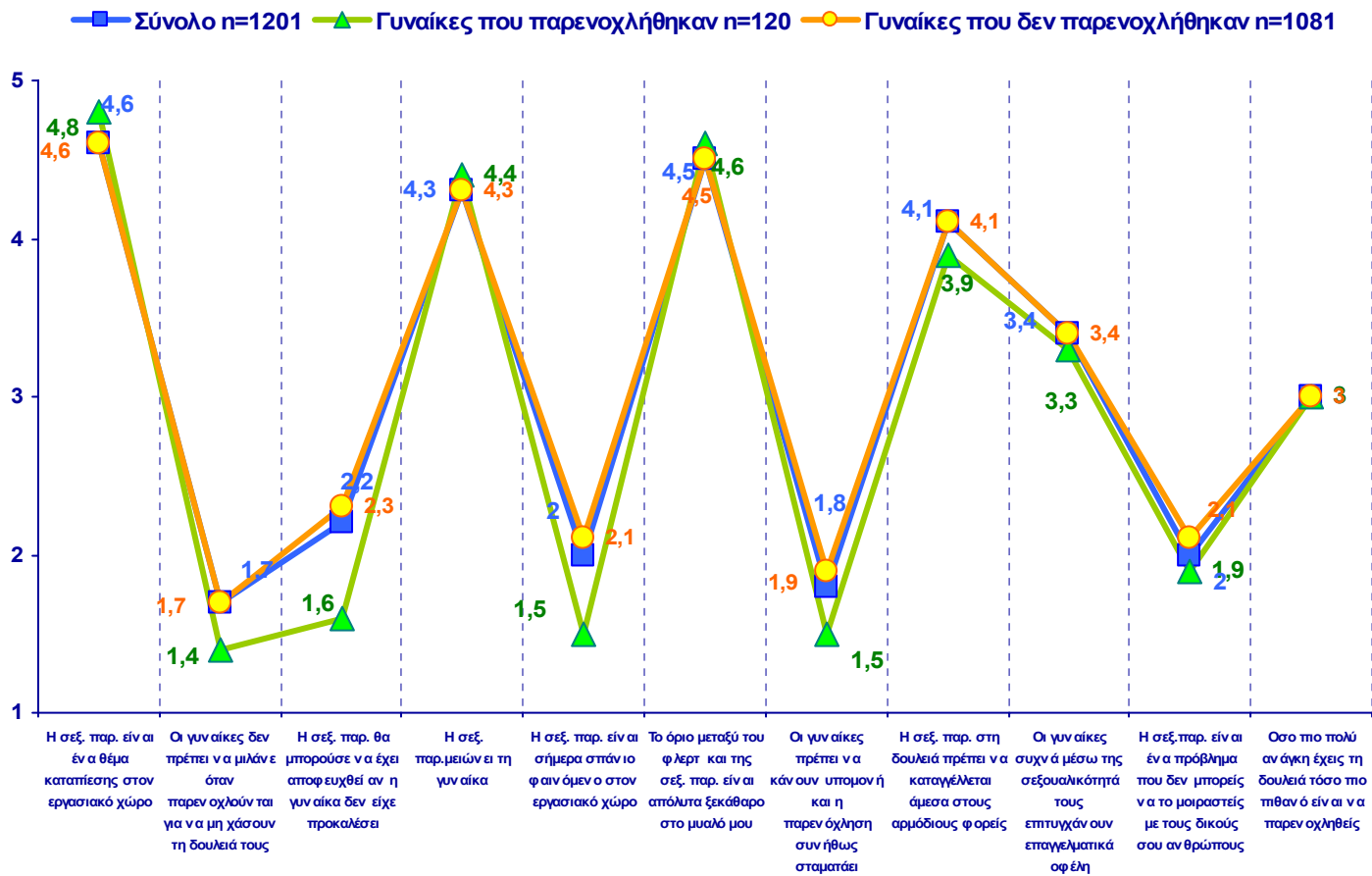
Επιπρόσθετα, οι ερωτώμενες, κατά πλειοψηφία, διαφωνούν με τις απόψεις ότι:

- Οι εργαζόμενες γυναίκες που παρενοχλούνται σεξουαλικά δεν πρέπει να αναφέρουν το περιστατικό, γιατί κινδυνεύουν να χάσουν την εργασία τους (σημαντικά πιο ισχυρή άποψη μεταξύ των γυναικών που δεν έχουν εμπειρία παρενόχλησης)
- Η σεξουαλική παρενόχληση μπορεί να αποφευχθεί αν η γυναίκα δεν προκαλεί (σημαντικά πιο ισχυρή άποψη μεταξύ των γυναικών που δεν έχουν εμπειρία παρενόχλησης)
- Η σεξουαλική παρενόχληση είναι σπάνιο φαινόμενο στον εργασιακό χώρο (σημαντικά πιο ισχυρή άποψη μεταξύ των γυναικών που έχουν παρενοχληθεί)
- Οι εργαζόμενες γυναίκες που παρενοχλούνται σεξουαλικά πρέπει να κάνουν υπομονή, γιατί η παρενόχληση συνήθως σταματάει με το πέρασμα του χρόνου
- Η σεξουαλική παρενόχληση είναι ένα πρόβλημα που δεν μπορεί κανείς να το μοιραστεί με οικεία πρόσωπα.

Διάγραμμα 10: Αντιλήψεις για τη σεξουαλική παρενόχληση (μέσοι όροι)

5=Συμφωνώ απόλυτα

1=Διαφωνώ απόλυτα



* Στατιστικά σημαντική διαφορά σε διάστημα εμπιστοσύνης 95%

IV. ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

- Το περιεχόμενο που αποδόθηκε στον όρο σεξουαλική παρενόχληση από τις γυναίκες του δείγματος, αναφέρεται σε κάθε ανεπιθύμητη σωματική επαφή ή/και λεκτική έκφραση σεξουαλικού περιεχομένου. Οι συμπεριφορές που κυρίως αναφέρθηκαν ως σεξουαλικά παρενοχλητικές, περιλαμβάνουν άσκηση πίεσης για σεξουαλική συνεύρεση, ή σύναψη σχέσης, εκβιασμούς για εργασιακή εύνοια με ανταλλάγματα, καθώς και προκλητικές χειρονομίες, βλέμματα και υπονοούμενα.
- Το 10% των ερωτώμενων ανέφερε προσωπική εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας.
- Το 30% των εργαζομένων γυναικών που είχε προσωπική εμπειρία σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας, δήλωσε ότι γνώριζε και άλλη γυναίκα από τον ίδιο εργασιακό χώρο που είχε επίσης υποστεί σεξουαλική παρενόχληση, συνήθως από το ίδιο άτομο.
- Το 15% των γυναικών του δείγματος ανέφερε έμμεση γνώση περιστατικών σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο εργασίας με θύματα γυναίκες από το συγγενικό, φιλικό και εργασιακό του περιβάλλον.
- Οι συχνότεροι δράστες σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία είναι άνδρες, έγγαμοι, μέσης ηλικίας έως 45 ετών, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και ιεραρχικά ανώτεροι της γυναίκας- θύματος (διευθυντές, προϊστάμενοι).
- Οι γυναίκες-θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης είναι νεαρής ηλικίας (16-25 ετών) και νεοπροσληφθείσες (οι συχνότερες αναφορές αφορούσαν στους πρώτους έξι μήνες εργασίας στη συγκεκριμένη επιχείρηση).
- Οι γυναίκες-θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης αποδίδουν κυρίως την εκδήλωση παρενοχλητικής συμπεριφοράς στο χαρακτήρα του δράστη.
- Τα περισσότερα περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης περιελάμβαναν περισσότερες από μία παρενοχλητικές συμπεριφορές (π.χ. αστεία σεξουαλικού περιεχομένου και προκλητικές χειρονομίες), λάμβαναν χώρα όταν δεν υπήρχαν άλλα άτομα παρόντα εκτός του δράστη και του θύματος και στις μισές περίπου περιπτώσεις συνέβαιναν κατ' επανάληψη.
- Στις περισσότερες περιπτώσεις σεξουαλικής παρενόχλησης, η διοίκηση της επιχείρησης δεν αντιλαμβάνεται το γεγονός. Ακόμη και στις περιπτώσεις που η παρενόχληση γίνεται αντιληπτή από τη διοίκηση, δεν λαμβάνονται δραστικά μέτρα υπέρ του θύματος.

- Οι συνάδελφοι των θυμάτων σεξουαλικής παρενόχλησης, αν και αντιλαμβάνονται σε αρκετές περιπτώσεις το περιστατικό, δεν αντιδρούν.
- Η δυνητική αντίδραση των ερωτώμενων απέναντι στη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας, περιλαμβάνει δραστικές λύσεις, όπως καταγγελία του περιστατικού, έντονη ή ευγενική απαίτηση από το δράστη να παύσει την παρενόχληση, καθώς και παραίτηση από την εργασία .
- Οι γυναίκες-θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης στη μεγάλη πλειοψηφία τους, δεν καταγγέλλουν το περιστατικό. Οι κύριες μορφές αντίδρασής τους περιλαμβάνουν την παραίτηση από την εργασία, ή την ευγενική απαίτηση από το δράστη να παύσει την παρενόχληση.
- Η σεξουαλική παρενόχληση παύει άμεσα ή σταδιακά όταν οι γυναίκες-θύματα αντιμετωπίζουν άμεσα το δράστη και απαιτούν την αλλαγή της συμπεριφοράς του.
- Άτομα του οικογενειακού ή/και φιλικού περιβάλλοντος αποτελούν κυρίως τα πρόσωπα, στα όποια τα θύματα σεξουαλικής παρενόχλησης δημοσιοποιούν το πρόβλημά τους, ή/και θα εμπιστευόνταν τα εν δυνάμει θύματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Baratta A.**, *Δικαίωμα στην Ασφάλεια ή Ασφάλεια των Δικαιωμάτων*, Κομοτηνή, Μάιος 2001.
- Beechey V. and Perkins T.**, *A Matter of Hours*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1987.
- Brewis J. & Linstead S.**, *Sex, Work and Sex Work: Eroticizing Organization*, London, Routledge, 2000.
- Campbell J. K.**, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Clarendon Press, 1964.
- Cook D. and B. Hudson**, *Racism and Criminology*, Sage publ., London-Thousand Oaks-New Delhi, 1996.
- Cowan J.**, *Η πολιτική του σώματος. Χορός και κοινωνικότητα στη Βόρεια Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.
- Crouch M. A.**, *Thinking about Sexual Harassment: A Guide for the Perplexed*, Oxford University Press, 2001.
- Davidson M. J. & Burke, R. J.**, *Women in Management: Current Research Issues*, London, Paul Chapman Publ., 1994.
- Δημητρίου Σ.** (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2001.
- Δημητρίου Σ.**, Καταγωγή και διαπραγμάτευση της ασυμμετρίας των φύλων, στο: Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Ανθρωπολογία των φύλων*, Αθήνα, Σαββάλας, 2001.
- Δημητρίου Σ.**, *Η εξέλιξη του ανθρώπου. Αρχές της κοινωνικής οργάνωσης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1996.
- Δημητρίου-Κοτσώνη Σ.**, *Τιμή/ντροπή. Το πρόβλημα της δυαδικής κατηγοριοποίησης στη σύλληψη ενός κώδικα ηθικής*, *Διαβάζω*, No 351, Απρίλιος, 1995.
- Dubish J.** (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986.
- Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων**, *«Πως να καταπολεμήσετε τις σεξουαλικές παρενοχλήσεις στους χώρους εργασίας: Οδηγός για την εφαρμογή του κώδικα πρακτικής της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων»*, Βρυξέλλες, Επίσημες Εκδόσεις των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1993.
- Ευρωπαϊκή Κοινότητα - Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Εργασιακών σχέσεων και Κοινωνικών υποθέσεων**, *«Εγχειρίδιο για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα»*, Λουξεμβούργο, 1995.
- European Commission**, *Sexual Harassment at the Workplace in the European Union*, Belgium, Publ. of the European Communities, 1999.

- European Parliament working papers**, «*Measures to Combat Sexual Harassment at the Workplace: Action Taken in the Member States of the European Community*», European Parliament, Women's Rights Series, W-2, 1994.
- Εφημερίδα Ελευθεροτυπία**, «*Η σεξουαλική παρενόχληση δεν έχει φύλο*», 16/6/2002.
- Friedl E.**, *Vasilika. A Village in Modern Greece*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1962.
- Γκέφου-Μαδιανού Δ.**, *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Gelsthorpe L.**, Approaching the Topic of Racism: Transferable Research Strategies?, στο: D. Cook and B. Hudson, *Racism and Criminology*, Sage publ., London-Thousand Oaks-New Delhi, 1996.
- Goddard V. A.**, *Gender, Family and Work in Naples*, Oxford, Berg, 1996.
- Godelier M.**, Infrastructures, Societies and History, *Current Anthropology*, Vol. 19, No. 4, December 1978, 763-770.
- Hadjifotiou N.**, *Women and Harassment at Work*, Pluto Press, 1983.
- Hearn J., Sheppard D. L., Tancred-Sheriff, P., & Burrell, G.**, *The Sexuality of Organization*, Sage publ., 1989.
- Heidensohn F.** Gender and Crime, στο: M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner, *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, 1997.
- Herzfeld M.**, *The poetics of manhood. Contest and identity in a Cretan mountain village*, Princeton, Princeton University Press, 1985.
- Maguire M., R. Morgan and R. Reiner**, *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, 1997.
- Martin E.**, *The Woman in the Body. A Cultural Analysis of Reproduction*, Milton Keynes, Open University Press, 1989.
- Κάκκαλης Π., Κουράκης Ν., Μαγγανάς Α., Φαρσεδάκης Ι.**, Ποινικός Κώδικας, Τομ. ΙΙ,: Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1995.
- Μανωλεδάκης Ι.**, Ερμηνεία κατ' άρθρο του ειδικού μέρους του ποινικού κώδικα, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1996
- Μανωλεδάκης Ι.**, Το έννομο αγαθό, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1998
- McKinnon C.**, *Sexual Harassment of Working Women*, New Haven and London, Yale University Press, 1979
- Μπακαλάκη Α.**, Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και 20ού αιώνα', στο: Γκέφου-Μαδιανού Δ., *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998, σελ. 519-581.

- Μπακαλάκη Α.**, (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.
- Μπακαλάκη Α.**, Εισαγωγή. Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων, στο Α. Μπακαλάκη, (επιμ.), *Ανθρωπολογία, γυναίκες και φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.
- Μπακαλάκη Α.**, Λόγοι για το φύλο και αναπαραστάσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ελλάδα του 19^{ου} και 20ού αιώνα', στο Γκέφου-Μαδιανού Δ., *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1998.
- Μπουρντιέ Π.**, *Η ανδρική κυριαρχία*, Αθήνα, Δελφίνι, 1996.
- Narotzky S.**, *New Directions in Economic Anthropology*, London, Pluto Press, 1997.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ.**, *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα, Σαββάλας, 2002.
- Παπαθεοδώρου Θ., Καρύδης Β., & Βιδάλη Σ.**, *Η σεξουαλική παρενόχληση στην εργασία: Πρόταση ποινικοποίησης της συμπεριφοράς στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κ.Ε.Θ.Ι., 2001.
- Παπαταξιάρχης Ε. και Θ. Παραδέλλης** (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.
- Παπαταξιάρχης Ε.**, Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας, στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.
- Παρασκευόπουλος Ν.** Οι έννοιες των ηθών και της ασέλγειας στα εγκλήματα κατά των ηθών, Θεσσαλονίκη, 1979
- Rubenstein M.**, *Sexual Harassment at Work: Preventing and remedying*, London, Industrial relations services, 1989.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν.**, *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991.
- Smart C.**, *Law, Crime and Sexuality*, Sage publ., London-Thousand Oaks-New Delhi, 1995.
- Smaus G.**, *Social Control and Gender Relationship*, Saarbrugen, November, 1998.
- Σπυριδάκης Ε.**, Σχεδίασμα για την έννοια της κοινωνικής αναπαραγωγής, υπό έκδοση, *Εθνολογία*, τομ.10, 2003.
- Taylor I.**, The Political Economy of Crime, στο: M. Maguire, R. Morgan and R. Reiner, *The Oxford Handbook of Criminology*, Oxford University Press, 1997.
- Stan A. M.**, *Debating Sexual Correctness*, N.Y., Dell Publishing, 1995.
- Thomas A. M. & Kitzinger C.**, *Sexual Harassment: Contemporary Feminist Perspectives*, London, Open University Press, 1997.

Wallman S. (επιμ.), *The Social Anthropology of Work*, ASA, London, Academic Press, 1979.

Χατζημιχάλης Κ. και Βαΐου Ν., *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας, 1997.